

1923-1950 Dönemi CHP İktisat Politikaları ve CHP'nin İktisadî Devletçilik Anlayışı

Abdülkadir Buluş*

Giriş

Cumhuriyet dönemi iktisat politikalarının tarihi, aslında, iktisat hakkında çok fazla düşünmemiş bir toplumsal ve siyasal mirasa dayalı, siyasi bağımsızlıktan sonra “iktisadî bağımsızlığını” da kazanmaya istekli ve “sütten ağzı yandı-ğı için yoğurduğı üfleyerek yemeye meyilli” olan bir psikolojinin dışavurumunun tarihidir. Daha önce Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin maddeleri içinde yer alan iktisadî bağımsızlık ilkesi, cumhuriyetin ilk yıllarındaki iktisadî politikaları uygulayacak asıl unsurun da “Türk vatandaşları” olduğu hususunu ayrıca vurgulamaktadır. I. Dünya Savaşı'nın iktisadî faaliyetleri geriletmesi ve mevcut yetişmiş insan gücünün önemli bir kısmını yok etmesi, yeni bir başlangıcın önündeki dezavantajlardı. Ancak, unutmamamız gerekir ki, yeni Cumhuriyetin iktisadî mücadelesinde dayandığı bilgi, yetişmiş insan gücü, alt yapı, siyasetçi ve müteşebbis unsurları da Osmanlı döneminden kalmadır. Bu nedenle, saltanatın cumhuriyete inkılabı netice-

sinde, iktisadî politikalarda o denli köklü bir değişimi sağlamak pek kolay değildi. Nitekim, Cumhuriyet sonrası dönemde liberal politikalar izlendiği söylenen periyotlarda bile devletin ekonomideki ağırlığı ve sermayedar-devlet ilişkisi ile Osmanlı'daki üretici sınıflarla devletin ilişkisi bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki iktisat politikalarının temel hedefinin, muasır medeniyetin iktisadî seviyesine ulaşmak olduğu söylenebilir. Sanayiye yapılan vurgu bilhassa önemlidir. Batının sanayi toplumu hâline gelerek sağladığı üstünlük, tarıma dayalı iktisadî yapıyı sanayiye dayalı bir yapıya dönüştürme arzusunu pekiştirmekteydi. Ancak, bu tür bir dönüşüm pek de kolay değildi.

Bu çalışmada, 1923-1950 döneminde CHP'nin uyguladığı iktisat politikaları ve genel sonuçları kısaca incelendikten sonra, Cumhuriyet'in kuruluşundaki önemli aktörlerin, önceleri, en azından söylem olarak, özel girişime de yer veren bir karma iktisadî anlayışa sahip iken, sonradan *Devletçilik* uygulamasını benimsemelerinin altında yatan

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

nedenler araştırılmaktadır. Daha sonra, CHP ile özdeşleşen Devletçilik ilkesinin mantığı ve onun benimsenmesine yol açan sebepler ele alınmakta ve kamudaki genel havanın yansıtılmasına çalışılmaktadır. Sonuç kısmında ise, yukarıda çizilen çerçeve içerisinde iktisadî anlamda CHP dönemi iktisat politikaları genel olarak değerlendirilmektedir. Kuşkusuz ki, 27 senelik bir dönemin ana hatları ile incelenmesi makale boyutunu aşacak kapsamda çalışmalar gerektirmektedir. Yine de, bu çalışmada, özellikle Türkiye ekonomisi üzerine yazılan kitaplarda ve benzer çoğu yayında yer alan, 1923-1930 döneminde Türk İktisat Politikaları'nın liberal politikalar olduğu şeklindeki değerlendirmenin geçerliliği bir bakıma gözden geçirilmiş olacaktır.

I. 1923-1930: Türkiye İktisat Kongresi ve Lozan Barış Antlaşması'nın İktisadî Hükümleri

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki önemli iktisadî gelişmeleri ve ilkeleri ortaya koyan İzmir I. İktisat Kongresi ile bu ilkelerin uygulanmasındaki sınırları içeren Lozan Barış Konferansı'nın iktisadî hükümlerini kısaca değerlendirmek gerekmektedir.

I. Türkiye İktisat Kongresi (Şubat 1923)

İzmir'de yapılan ilk iktisat kongresinin başlıca iki amaçla toplandığı söylenebilir:

a. Tüccar, çiftçi, sanayici ve işçi kesimlerinin kendilerine özgü sorun ve isteklerini belirlemek, bu kesimlerin siyasal kadro ile bütünleşmesini sağlamak.

b. Yabancı sermaye çevrelerine ekonominin gelecekte alacağı biçimi açıklamak. Bir başka açıdan bakıldığında, kongre ile yönetici kadronun iç ve dış sermaye kesimlerine, güvence vermek istediği sonucuna varılabilir.¹

Bunun dışında, İktisat Kongresi'nin aslında her yıl toplanacak bir İktisat Meclisi hüviyetinde özel kesimdeki aktörlerin istekleri ile devletin iktisadî amaçları arasında koordinasyon ve iletişim kanalı olarak da korporatist bir işlev gördüğü söylenebilir. Çünkü, Mahmut Esat Bozkurt, Kongre'de yaptığı konuşmada, "Yeni Türkiye iktisadiyatını" hiçbir mektebe ait olmayan, "muhtelit" bir iktisat mektebi olarak tanımlıyor; Türkiye'nin takip etmesini istediği bu mektebin amacını, "iktisadî teşebbüs kısmen devlet ve kısmen teşebbüs-i şahsi tarafından deruhte edilmelidir" şeklinde formüle ediyordu. Korporatist mantıktaki bu program, Kongre'de ticaret, sanayi ve tarım temsilcilerinin oyları ile reddedildi.² Aslında 1923'den beri basında o dönemin korporatist rejimlerinde moda olan "iktisadî meclis" fikri savunuluyordu. İzmir İktisat Kongresi'nde bu fikir ortaya atıldı ama başarılı olmadı; ancak daha sonra 25 Haziran 1927'de kurulan *Âli İktisat Meclisi* ile hayata geçirildi.³ Hatırlanmalıdır ki, 1948'deki İktisat Kongresi, İkinci İktisat Kongresi olarak adlandırılmayan kayıp halka gibi muamele görürken, 12 Eylül 1980 müdahalesinden sonra yapılan 1981'deki kongre İkinci Türkiye İktisat Kongresi olarak adlandırılmaktadır.

İktisat Kongresi, "imtiyazsız, sınıfsız" toplum meydana getirme düşüncesini yansıtan 12 maddelik bir "Misak-ı İktisadî"yi oy birliği ile kabul ederek sonuçlanmıştır.⁴ Kongrede ortaya atılan ilkelerin genel eğilimler itibariyle, "kalkınmayı özel teşebbüse dayanarak başaracak, himayeci ve milliyetçi bir

ayrıntılı bilgi için bkz. *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler, Belgeler, Yorumlar*, Hazırlayan: A. Gündüz ÖKÇÜN, İkinci Basılış, A.Ü. S.B.F., Ankara, 1971.

² Aykut KANSU, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce- Kemalizm*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss.259-260.

³ KANSU, *a.g.m.*, s.262.

⁴ Alpay KABACALI, "İzmir İktisat-Grup ve Zümrelerin Kongresi", *Finans Dergisi*, Haziran 1992, s.89.

¹ Yakup KEPENEK, *Türkiye Ekonomisi*, V Teori Yay., 5. Baskı, Ankara, 1990, s.33. İzmir İktisat Kongresi hakkında

iktisat politikasını” öngördüğü söylenebilir.⁵ Kongre, iç pazarın genişletilmesi; yerli sanayinin, ticaretin ve ulaştırmanın geliştirilmesi; yerli hammadde sağlayan ve sağlayabilecek olan sanayi dallarının, özellikle tekstil ve gıda sanayininin geliştirilmesine üstünlük tanınması gibi önemli kararları içermektedir. Öte yandan, toprak reformunun kabul edilmediği, grev hakkının geçirildiği, kongrede güç dengesinin tüccar ve büyük çiftçiden yana ağır bastığı da görülmektedir.⁶

Kongre’de kabul edilen en önemli kararlardan bir tanesi olan A’şar’ın kaldırılması Şubat 1925’de gerçekleşmiştir. Osmanlı mir’i arazi rejimini değiştirme yolunda atılan bu önemli adımı izleyen bir diğer adım, 1927 ve 1929’da çıkarılan yasalarla topraksız köylülere toprak dağıtılmasıdır. Ancak, bu toprak dağıtımı ile hedeflenen toprakta özel mülkiyetin sağlanması çabasının, bu toprakların büyük toprak sahiplerinin eline geçmesi nedeni ile büyük toprak sahiplerinin tarımdaki belirleyici gücünün artmasıyla sonuçlandı. ⁷

2. Lozan Barış Antlaşması’nın İktisadî Hükümleri

a. Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti’nin tek taraflı olarak kaldırdığını duyurduğu kapitülasyonlar kaldırılmıştır.

b. Türkiye’de deniz ulaşımı yetkisi (kabotaj) Türk gemilerine tanındı.

c. Osmanlı Kamu Dış Borçlarının, İmparatorluğun savaş öncesi toprakları arasında oransal dağıtımı ilke olarak benimsendi. Türkiye, Osmanlı borçlarından 17.10.1912 öncesi olanların %62.25’ini, bu tarihten son-

raki borçların %76.54’ünü ödemek zorunda kalmış ve borçların tasfiyesi dış borçlanmadan tam yüz yıl sonra, 1954 Mayıs’ında tamamlanmıştır.

d. Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu’nun, 1 Eylül 1916 tarihli gümrük tarifesinin beş yıl süre ile yürürlükte kalması görüşünü benimsemek durumunda kalmıştır. Devletin güvenliği, zararlı maddelerin ülkeye sokulmasını engelleme, salgın hastalıklarla mücadele, kamu tekelleri kurma ve destekleme gibi istisnaları olan bu durum şüphesiz devletin bağımsız dış ticaret rejimi uygulamasını 1929’a kadar engellemekteydi. Ancak, Türkiye’nin bu istisnalardan kaynaklanan pek çok hakkını da kullanamadığı bilinmektedir.⁸

3. 1923-1930: İktisat Politikasında Model Arayışları

a. Cumhuriyetin Kurucularının ve İleri Gelenlerin Yaklaşımları

“Cumhuriyet yıllarında iktisat politikasına yön verilmesi, kuşkusuz Osmanlı deneyiminin ve savaş yıllarındaki gelişmelerin doğrudan sonucudur.”⁹ Ekonomik açıdan “var olma” mücadelesi verilen bu dönem, ekonomiye yönelik “bir fikrî gelişme ve oluşma, iktisadî envanterin belirlenmesi, model arayışı ve belli ölçüde uygulamaya başlama dönemidir.”¹⁰

Atatürk 17 Şubat 1923 tarihli Türkiye İktisat Kongresi’nin açılış konuşmasında, Osmanlı üzerine yaptığı değerlendirmede,

⁸ Uğur KORUM, “1923-1929 Döneminde Türkiye’de İthalat Sanayii ve Sanayii Politikaları”, *Atatürk Dönemi İktisat Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi*, Ank. Üniv. S.B.F. Yay.: 513, Ankara. 1982 içerisinde, s.65; Yüksel ÜLKEN, *1923’ten 1993’e Cumhuriyet Ekonomisi*, Filiz Kitabevi, İstanbul. 1994, s.46; MANİSALI, a.g.m., s.79; KEPENEK, a.g.e., s. 37-38.

⁹ KEPENEK, a.g.e., s. 33.

¹⁰ Ahmet KILIÇBAY, *Türk Ekonomisi-Modeller, Politikalar, Stratejiler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, Ankara., 1991, s.100.

⁵ Erol MANİSALI, “İktisat Politikası: İlkeler ve Uygulamalar”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923-1978)*, Akbank Kültür Yayını, İstanbul, 1980, s.78.

⁶ KABACALI, a.g.m., s.89.

⁷ KEPENEK, a.g.e., s.36-37.

bağımsızlık sonrasındaki yeni devletin Osmanlı Devleti döneminde yapılanın aksine halkın istek ve ihtiyaçları doğrultusunda çaba ve çalışma göstereceğini ifade etmekteydi.¹¹

Şevket Süreyya Aydemir yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin içinde bulunduğu şartları şöyle değerlendiriyordu:

“Lövantenler, yani doğululaşmış Avrupalılarla (Tatlısu Frenkleri), azınlıklar, hemen bütün iç ve dış ticareti ellerinde bulunduruyorlardı. Türk kasaba ve köyleri, ya azınlık ya yerli halktan, insafsız bir faizci ve murabahacı zümre elinde esirdi.” Falih Rıfki ise Çankaya adlı eserinde durumu iktisadî bilginin yetersizliği ve liberalizmin örnek alınamayacağı ile izah sadedinde şunları söylemekteydi. *“Bilmiyorduk. Bir bilen öğretenden de yoktu. Herkes şaşkırtıcı ve ümit kırıcıydı. Mekteplerde okuttukları XIX. Yüzyıl iktisat teorisiyle yeni devlete nasihat verenleri dinlese, kollarımızı kavuşturup bir yüzyıl beklemeliydik. Başbakan demiryollarını kendimizin yapacağımızdan söz ettiğinde her yönden: “Devlet demiryolu yapamaz, kitapta yeri yok”... sesi geliyordu.”*¹²

Savaş yıllarında 3 milyona yakın insan silah altına alınmış, bunun yaklaşık 1,5 milyonu şehit veya esir düşmüş, kaybolmuş veya sakat kalmıştı. Y. A. Bagidov'un tespitlerine göre üstelik Savaş'ın sonunda Türkiye'de iktisadî yaşam, 1914'e göre, %2000 oranında pahalılaşmıştı. Dolayısıyla, tedavüldeki kağıt paranın satın alma gücü hızla düşmüştü.¹³ Yeni cumhuriyetin insan sermayesinin savaşta tahribi dışında, ticaret ve sanayide etkin

gayrimüslim vatandaşların bir kısmının mübadele sonrası Yunanistan'a gitmesi ile oluşan insan, bilgi ve beceri kaybı olmuştur. Ayrıca bu insanların giderlerken yanlarında götürdükleri servet unsurları da ülkenin kalkınma hedeflerine ulaşmasında bir engeldi. Büyük ölçüde tarımla meşgul bir beşerî sermaye ve önemli kısmı Osmanlı'dan kalma devlet fabrikaları ve yetersiz özel fabrikalarla işe başlama gibi bir dezavantaj vardı. Ekonomik anlamdaki bu kayıp, her türlü iktisadî durum tespitinde azınlıklardan şikayet etmeyi alışkanlık hâline getiren devlet ileri gelenlerinin, ideolojik anlamda, yeni devletin Türk ve millî kimliğini yansıtan bir vurgulaması ile olduğu kadar, günah keçileri olarak -sonradan *Varlık Vergisi* uygulamasında olduğu gibibelli kesimleri suçlayabilmesine de olanak sağlayan bir durumdu.

Türkiye İktisat Kongresi'nin tavsiye kararlarında ve 1924 Anayasası'nda devletin ekonomiye müdahalesinin kurumlaşmasından açıkça söz edilmemektedir. Atatürk liberal kapitalist sistemin gelişmiş örneklerini temsil eden Batı Avrupa ülkeleri ile henüz oturmamış Sovyet modeli arasında net bir tercihte bulunmaktan bilerek kaçınmıştır.¹⁴ Bu anlamda iktisat politikasının tercihinde Türkiye İktisat Kongresi'nin tavsiye kararlarından anlaşıldığı kadarıyla, en azından başlangıçta kısmen liberal modele uygun kararlar¹⁵ alındığından dolayı, devletin ekonomideki rolüne ilişkin net ifadelerden sakınılmıştır. Burada, özellikle Dünya'ya verilen mesajın ima ettiği, devletin iktisadî hayata açık biçimde müdahalede bulunmayacağıdır. Ancak, rahatlıkla söylemek mümkündür ki, tavsiye kararlarının

¹¹ “Osmanlı tarihinde, bütün çabalar ve bütün çalışmalar milletin arzusu, emelleri ve gerçek ihtiyaçları göz önünde bulundurularak değil, şunun bunun kişisel hırslarını, emellerini yerine getirme yönünde yapılmıştır.” Aktaran, Erdiç TOKGÖZ, *Türkiye'nin İktisadî Gelişme Tarihi (1914-2001)*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 6. Baskı, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2001, s.26.

¹² Aktaran, TOKGÖZ, *a.g.e.*, s.44-45.

¹³ TOKGÖZ, *a.g.e.*, ss. 29-30.

¹⁴ TOKGÖZ, *a.g.e.*, s.45.

¹⁵ Çalışma özgürlüğü esası, tekelleşmeye izin verilmeyeceği, Reji'nin (Tütün Tekeli) kaldırılması, tüttün ekim ve ticaretinin serbest bırakılması, Aşar vergisinin kaldırılması, iktisadî gelişmeye katkısı olmak kaydıyla yabancı sermayeye karşı çıkılmaması v.b.

aynen uygulandığını söylemek mümkün değildir. Meselâ, tütün rejisini devlet satın almış ama devlet tarafından faaliyetini sürdürmesinde sakınca görülmemiştir.¹⁶

Tabii bundaki etkenlerden bir diğeri, Lozan Antlaşması'nın Türkiye Cumhuriyeti'nin bağımsız gümrük rejimi izlemesini 1929'a erteleyen hükmüydü. Yani böyle bir hüküm olmasa, yeni cumhuriyetin iktisat politikalarını belirleyenlerin zihni yapısının devletçilik veya ekonomide kamu ağırlığının benimsenmesine müsait olduğunu söylemek mümkündür. Özellikle siyasal ve sosyal anlamda yapılan inkılapların ortaya koyduğu mantık ile eski Osmanlı devlet anlayışından ve İttihat Terakki geleneğinden gelmeleri böyle bir zihniyete sahip olduklarını işaret eden önemli göstergeler olarak kabul edilebilir. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ise Türk tarım ürünlerinin piyasa fiyatlarının ve ağırlıklı olarak tarıma dayalı ekonominin üretim düzeyi ile gelir düzeyinin düşmesine yol açmıştır. Sonuç olarak, Devletçilik ilkesinin uygulanmasının tam sırasıydı. Devir zaten teorik olarak iktisadî krize devlet müdahalesinin tartışıldığı yıllara denk gelmekteydi. Dolayısıyla CHP'nin siyasal anlamdaki fikirleri ve dünya görüşü ile iktisadî devletçiliğinin uyuşması normal ve beklenebilir bir şeydir. Buna rağmen devletin kuruluş aşamasında siyasal karar mekanizmalarında liberal görüşlerin savunulmadığını söylemek mümkün değildir.

b. Toplumsal Grup ve Sınıfların Yaklaşımları

İktisadî modelin ne olacağı meselesinde cumhuriyetin ileri gelenleri ile iktisadî anlamda etkili grup ve sınıfların güçleri ve stratejileri belirleyici rol oynamıştır. Daha Erzurum Kongresi gibi yeni devlete giden yoldaki ilk aşamalardan birinde bile, Trabzon'un

büyük esnaf ve sanatkârlarının oluşturduğu, liberal muhalefet olarak adlandırılabilir bir odak bulunmaktaydı. Bu odak Kongre'deki görüşmelerde, özetle, "özel teşebbüse ayak bağı olacak bir devleti artık istemediği"ni, diğer medenî devletler gibi Türk halkının da özgürlüğün egemen olduğu bir yapı teşkil etmesinin gerekliliğini ısrarla vurguladıktan sonra, "ülkenin kapılarını yabancı sermayeye açmak için elden ne gelirse yapılmasını istiyordu".¹⁷ Samet Ağaoğlu, Birinci Meclis'te, liberal görüşü, yenilikçi ve sol nitelikteki birinci grubu oluşturanların karşısındaki muhafazakâr ve sağ nitelikteki ikinci gruba yerleştiriyor.¹⁸ Fakat, ikinci gruba asıl niteliğini veren şeyin, Mustafa Kemal'in meclis denetiminden uzak şekilde kişisel egemenlik sağlamasına muhalefet etmek olduğu görülmektedir.¹⁹

Bu liberal muhalif odak dışında kalan ve yeni kurulmaya çalışılan orduyu destekleyen eşrafın en büyük beklentisi ise, toprak ve diğer üretim araçları üzerindeki mülkiyetinin sürekliliğinin müstakbel devletin yöneticilerince tanınması idi. Bu onlar bakımından gayet rasyonel bir tutum anlamına gelmekteydi.²⁰ Ancak konjonktürel güç dengeleri devletin iktisadî hayata müdahalesini çıkarlarına uygun gören unsurların istediği iktisat politikası seçeneklerinden devletçi olanının mücadeleyi kazanmasına yol açmıştır.

O zamanki ticaret sınıfının zihniyetinin mevcut şartlardan en iyi sonucu çıkarmak için devletin yardımına olan ihtiyacı, bir yandan liberal bir görüşe sahip olduklarını ve serbest ticareti benimsediklerini söylemelerine, bir yandan da devletin yardımıyla ticaretin Türk unsurların eline geçmesine yol

¹⁶ TOKGÖZ, *a.g.e.*, s.42.

¹⁷ YERASİMOS, *a.g.e.*, ss.44-45.

¹⁸ Ahmet Cemil ERTUNÇ, *Cumhuriyetin Tarihi, Yaşadıklarımızın Dünü-Bugünü*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004, s.19.

¹⁹ ERTUNÇ, *a.g.e.*, s.25.

²⁰ YERASİMOS, *a.g.e.*, s.45.

açacak millileştirmeleri ve yabancı sermayenin ülke sınırlarından kovulmasını talep etmelerine yol açan çelişik ve pragmatik bir anlayışa sahip olduklarını göstermektedir. Örneğin, ticaret ve serbest meslek erbabının çıkarlarını korumak üzere Lozan'dan sonra kurulan ve önde gelen destekçileri arasında Refet Bey ve Ahmet Hamdi Başar'ın da bulunduğu, *Millî Türk Ticaret Birliği*'nin iktisadî anlayışı, liberal bir görüş ve serbest ticaret şartları içerisinde devletin ticareti millileştirmesine dayanan ilginç bir anlayıştı. Birlik, ticarete Türklerin hâkim kılınmasını; devletin Türk tüccarları arasında şirketler, tröstler, konsorsiyumlar kurmasını ve bunlara bazı imtiyazların tanınmasını talep etmekteydi. Ayrıca, ülkenin doğal zenginliklerini sömüren yabancı sermayeye yol gösterilmesini teklif ediyordu. Yani ticaret, sanayi ve serbest meslek erbabı, yatırımlarının finansmanında devletin alacağı vergiler ve millileştirmelere güveniyordu. Kendilerine biçtikleri rol yabancı sermayenin ve Osmanlı gayrimüslüm tüccarının yerini alma rolü idi.

Başlangıçta, henüz Kurtuluş Savaşı bitmediğinden, Mustafa Kemal'in önderliğindeki kadro, bu türden teklif sahiplerini dışlayacak durumda olmadığı gibi, her türlü kesimi kendi saflarında tutma mecburiyeti yüzünden, nihâî kararın yeni devlet kurulduktan sonra verilmesini tercih etmiş gibi görünüyor. Ama, en azından devletin önceden eşrafla kurduğu yakın ilişkinin yerini, orta ve büyük ticaret ve sanayi burjuvazisi ile kurulan ilişkinin aldığı ve millî mücadeleyi yürütenlerin kökenleri itibarı ile bu kesime yakın bir pozisyonu benimsediği söylenebilir. Nitekim, İzmir İktisat Kongresi'nde çıkarları çatışan kesimlerin en önemlileri, büyük topraklara sahip olan ve dolayısıyla tarımı temsil eden eşraf ile ticaret ve sanayi sınıfı idi. Toprak sahipleri, ticaret ve sanayi sınıfının palazlanmasının tarımsal vergilenme ile finanse edilebileceğini çok iyi bilmekteydi. Kongredeki

uzlaşma, aşarın kaldırılması şeklinde tarım kesimine yönelik bir kolaylıkla sağlanabilmişti.²¹

4. 1923-1930 Dönemindeki İktisat Politikalarının Genel Sonuçları

1923-1930 arasında GSMH yıllık olarak ortalama %9.3 oranında artmıştır.²² Ekonominin temel sektörü tarımdır. Ekonominin yeniden inşasının tarımın dinamizmine bağlı olduğu görülmektedir.²³ Cari fiyatlara göre, tarımın GSMH'daki payı 1923 ve 1930 yılları için sırasıyla %39.8 ve %45.8'dir. Aynı yıllar için sanayinin payı ise %13.3 ve %11.4 olmuştur.²⁴ Tarımdaki ticaret hadleri 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'na kadar lehtedir.²⁵ Dış ticarete ise 1930'a kadar açık verilmiştir. Tarımda üretim teknikleri fazla gelişmemişse de, krediler vasıtasıyla tarımı destekleyici adımlar atılmıştır.²⁶

1923-1930 döneminde sanayi alanındaki gelişmelerden en önemlileri ise 1927'de *Teşvik-i Sanayii Kanunu*'nun çıkarılması ile 1924'de İş Bankası ve 1925'de Sanayii ve Maadin Bankası'nın kurulmasıdır.²⁷ Teşvik-i Sanayii Kanunu, temelde, 1913 tarihli Osmanlı düzenlemesinin biraz daha gelişmiş idi. Bu kanunda özel girişim için en önemli hükümlerden birisi, ihracata dönük üretim yapan sanayicilerin kullandıkları ithal hammaddelerin gümrük vergisinden muaf tutulması idi.²⁸ Sanayi alanında özendirme, sı-

²¹ YERASİMOS, *a.g.e.*, ss.76-79.

²² MANİSALI, *a.g.m.*, s.80.

²³ Korkut BORATAV, *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, Birinci Baskı, İstanbul, 1988, s.39.

²⁴ MANİSALI, *a.g.m.*, s.82.

²⁵ BORATAV, *a.g.e.*, s.42.

²⁶ MANİSALI, *a.g.m.*, s. 81.

²⁷ KEPENEK, *a.g.e.*, s.38; MANİSALI, *a.g.m.*, s.79.

²⁸ Rıdvan KARLUK, *Türkiye Ekonomisi*, Gözden Geçirilmiş 7. Baskı, Beta Yay., İstanbul, 2002, s.217. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan sanayi tesisleri ve demiryolları hatları inşası ve diğer iktisadî gelişmelerin bir listesi için bkz. Ali COŞKUN, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye

nırlı bir korumacılık ve kamu ortaklıkları gibi yöntemlerle özel sanayinin geliştirilmesine çalışılmışsa da bu alanda önemli bir gelişme sağlanamamıştır.²⁹ Bunun nedenlerinden biri, 15 yıl süre ile imalat ve madencilikle meşgul sanayicilere kolaylık getiren Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda yer alan ve makine ithalatına gümrük bağışıklığı kolaylığı getiren hükmün, 1932 yılında, Sanayi Kredi Bankası kuruluş kanunu ile; hammadde ithalatında tanınan gümrük muafiyetinin ise 1932 yılı Bütçe Kanunu'na eklenen hammadde listesi ile kaldırılmasıdır. Özel girişime 15 yıllığına verildiği söylenen bu teşviklerin 5 yıl sonra kaldırılması, teşvik uygulamasının etkinliğini düşürmüştür. Hâlbuki, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan sonra teşviklerden yararlanan özel girişim sayısının arttığı görülmüştü. Meselâ, 1928'de kanundan yararlanan kuruluş sayısı 1.261 iken bir yıl sonra rakam 1.589'a, 1930'da 1.857'ye yükselmişti. Yeni kurulup kanundan yararlanmaya başlayan şirketlerin sayısında da bir artış gözlenmişti. 1927'de 140, 1928'de 157, 1929'da 118 ve 1930'da 106 yeni şirket kanundan yararlanmıştı.³⁰ Kanunun önemli hükümlerinin ortadan kaldırılması, özel girişime dayalı sanayileşme anlayışının yerine devlet öncülüğünde ithal ikameci sanayileşme stratejisinin benimseneceğinin ilk işaretleri olarak değerlendirilebilir.

II. 1930-1940: Korumacılık ve Devletçilik

Bu dönemi etkileyen iki olaydan biri, aslında o yıllarda tüm az gelişmiş ülkeleri benzer yönlerden etkilemiş olan, 1929 *Dünya Ekonomik Bunalımı*'dir. Diğeri ise, Türkiye'ye has bir olay olan, Lozan'ın Türkiye'yi sınırlayan bir hükmünün sona erişidir. Özellikle

gümrük rejimi açısından bağımsızlığı sınırlayan* bu hükmün sona eriş, Türkiye'ye, büyük bir iktisadî buhran yaşanan bu yıllarda, müdahaleci ve himayeci bir iktisadî politika uygulama imkânını vermiştir.³¹ Öte yandan 1929 Bunalımı'nın Türkiye'deki etkisi komşularına göre daha hafif olmuştur. Bu bunalımın asıl etkisi, aslında Türkiye'de önemli siyasal düzenlemelere neden olması ve iktisat politikasının yönünü devletçiliğe açık bir ek-sene çevirmesidir.³²

Ekim 1929'da ithalattan alınan tüm vergilerin oranı %26 iken, bu oran bir yıl sonra yeni spesifik tarifeler uygulanarak %38'e yükseltilmişti.³³ 1930-1940 dönemindeki iktisat politikaları iki safhalıdır: Salt korumacı önlemlerle yetinilen 1930 ve 1931 yılları ile devletçi uygulamalara "ani" ve iş çevrelerine göre "aşırı" bir geçiş temsil eden 1932 yılı ve devletçiliğin rayına oturduğu 1940'a kadar olan yıllar. 1930 ve 1931 yılları, iç ekonomiye müdahalenin öngörülmediği, sadece dış ticaret ve kambiyo rejimlerinin denetlen-diği "korumacı" yıllardı.³⁴

Devletçiliğin benimsenmesini kolaylaştıran bir diğer faktörün zihniyet ve düşünce yapısı itibarıyla Türk halkının her şeyi devletten beklemesi ve toplum refahından devleti sorumlu tutma olduğu söylenebilir.³⁵

Ekonomisi", *Atatürkçü Düşünce Dergisi*, Kasım 2003, Sayı: 4, ss.72-77.

²⁹ KEPENEK, *a.g.e.*, s.37-38 ve 40; MANİSALI, *a.g.m.*, s.81.

³⁰ KARLUK, *a.g.e.*, ss.218-219.

* Bu görüşün karşısında yer alan bir görüşe göre; Lozan'dan kalan sınırlayıcı hükümlere rağmen devletin istese pekala Lozan'daki hükümleri uygulamayabileceği ama konjoktürel olarak bu şekilde davranmaktan kaçınmıştır. Bkz. TUNÇAY, *a.g.e.*, ss.186-188.

³¹ TEFKİK ÇAVDAR, *Türkiye'de Liberalizm: 1860-1990*, İmge Kitabevi, Ank., 1992, s.211-212.

³² 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'na Türkiye'deki yaklaşım tarzları için bkz. İlhan TEKELİ-Selim İLKİN, *Türkiye Belgesel İktisat Tarihi 2, 1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadî Politika Arayışları*, O.D.T.Ü., Ankara, 1977, ss. 29-32.

³³ KARLUK, *a.g.e.*, s.217.

³⁴ BORATAV, *a.g.e.*, s.51.

³⁵ "Devletçilik uygulamasının eğer genel bir çerçevesi aranacaksa, bu, Osmanlı-Türk toplum yapısının devlete öncelik ve-

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1933 yılından sonra devletçi politikalara başvurması, önceden belirlenmiş siyasî görüşlerin ve kuramsal tartışmaların sonucunda değil, dönemin koşullarının zorlaması ile olmuş "pragmatik" bir önlem olarak değerlendirilebilirse de, devlet yöneticilerinin böyle bir politikaya zihinsel yatkınlığa yol açan siyasî eğilimleri olduğu da bilinmektedir. Nitekim, devletçiliğin yoğunlaşması tedricî bir süreç izlemiştir. Bu anlamda da devletçilik, başlarda "doktriner" bir nitelik taşııyorduysa da, bu ilke önce "mutedil devletçilik"* olarak tanımlanarak 18.05.1931 tarihli C.H.F. III. Kurultayı'nda kabul edilmiş³⁶, sonra da, 1935'de Cumhuriyet Halk Fırkası Programı'na ve 1937'de de bir anayasa tadili ile de devletin temel vasıfları arasına idhâl edilmiş ve bazı siyasî akımların ilham kaynağı olarak, uzun yıllar tartışılmıştır. CHP'nin 1935 programında devletçiliğe bakış açısı şöyleydi:

"Devletin ekonomi işleri ile ilgisi fiili surette yapıcılık olduğu kadar, özel girişimlere yön vermek ve yapılmakta olan işleri düzenlemek ve kontrol da etmektir. Devletin fiili olarak hangi iktisadî işleri yapacağıının belirtilmesi, ulusun genel ve yüksek çıkarlarına bağlıdır. Bu lüzum üzerine, devletin fiili olarak, kendi yapmaya karar verdiği iş, eğer özel bir girişim elinde bul-

*nuyorsa, onun alınması, her defasında buna özgü bir kanun çıkarmaya bağlıdır. Bu kanunda özel girişimin uğrayacağı zararın devlet tarafından ödenme şekli gösterilecektir. Bu zarar oranlanırken, gelecekteki kazanç ihtimalleri hesaba katılmaz."*³⁷

Anayasa'da ise devletçilik şöyle tanımlanmaktaydı:

*"Özel girişim ve kişisel faaliyetler esas kalacak, ancak memleketin yüksek çıkarları gerektirince devlet ekonomiye müdahale edebilecek ve üretici olarak da faaliyet gösterebilecektir."*³⁸

Ayrıca, Âli İktisat Meclisi'nin bir raporunda "sınai teşebbüslerin, karlı bir duruma geçince ve halkın iktisadî gücü belli bir düzeye çıkınca özel girişimlere devredileceği" belirtilir.³⁹ 25 Haziran 1927'de 1170 sayılı kanunla kurulan Âli İktisat Meclisi, iktisat politikasının yürütülmesinde hükümetin kontrolünde yardımcı bir oluşumdur. Başvekilin birinci, İktisat Vekili'nin ikinci fahri reis olduğu meclisin 24 üyesi vardı. Biri silahlı kuvvetler mensubu olmak kaydıyla 12 üyesi vekiller heyetince [bakanlar kurulu] seçilen meclisin geri kalan üyelerinin önemli bir kısmının ticaret ve sanayi kesimlerinden geldiği ve hükümetin kontrolünde olduğu, özel sektörün bazı isteklerinin hükümete iletilmesinde bir kanal oluşturduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰ Daha önce de değinildiği gibi, meslekî temsil esasına göre kurulan bu meclis kapatıldığı 1935'e kadar aslında devletin iktisadî sistemi denetlemesinin aracı işlevini görmüştür.⁴¹

ren özelliklerinde bulunabilir. Ülkenin genel durumundan, toplum refahından devleti sorumlu tutan anlayışın kökleri eskiye gider. Osmanlı yenileşme hareketinde ve özellikle İttihat-Terakki yönetiminde beliren devlet öncülüğünde gelişme anlayışı bu geleneğin bir uzantısı sayılabilir. Daha önce değinildiği gibi, İktisat Kongresi'nde tüm grupların kendi çıkarlarıyla ilgili istek ve önlemleri "devletten beklentileri bir rastlantı değildir." KEPENEK, a.g.e., s.56.

* İnönü'ye göre mutedil devletçilik şöyle açıklanmaktadır: "Biz iktisadiyatta hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizî bu istikamete sevkeden, bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fikri temayülüdür. Memleketin ihtiyaçları için herkes ve her yer hazineden çare arar... Devletçilikten büsbütün vazgeçip her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemeğe sevk etmek bu memleketin anlayacağı bir şey midir?" Aktaran, KARLUK, a.g.e., s.222.

³⁶ KARLUK, a.g.e., s.222.

³⁷ Stefanos YERASİMOS, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Kitap:3, Dünya Savaşı'ndan 1971'e, 6. Baskı, Çeviren: Babür Kuzucu, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s. 127.

³⁸ MANİSALI, a.g.m., s.82.

³⁹ MANİSALI, a.g.m., s.83.

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. TEKELİ-İLKİN, a.g.e., ss.59-61, Haldun DERİN, *Türkiye'de Devletçilik*, Çituri Bira-derler Basımevi, İstanbul, 1940, ss.3-5.

⁴¹ KANSU, a.g.m., s.261.

Uygulamada devletçilik iki alanda çok somut olarak ortaya çıkmıştır: a. Millileştirme, b) 1933-1937 arasında uygulanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile devletin temel üretim alanlarında üretim yapacak sanayi tesisleri kurması.

1. Millileştirme

1930-1940 döneminde; 1923-30 dönemine kıyasla, yabancı sermayeye karşı tutumun değiştiği ve pek çoğu Osmanlı döneminden kalan yabancı yatırımların önemli bir kısmının 1933-1937 arasında tazminat bedelleri ödemek suretiyle millileştirildiği görülmektedir. Millileştirilen kuruluşların genellikle (demiryolları, limanlar, doklar, rıhtımlar, su, telefon vb.) kamu tarafından yapılagelen hizmetlerle ilgili olduğu görülmektedir. Millileştirilen Türk yatırımları ise İstanbul Boğaziçi Vapur İşletmesi (Şirket-i Hayriye) ile bazı madenlerdir.⁴²

2. Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı

1933-1937 dönemini kapsayan *Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı* (BBYSP) ile “devletçi sanayileşme” politikası yürürlüğe girmiştir. Bu plân, tam anlamıyla bir Kalkınma Planı değil de, devletin sanayi alanındaki yatırım programı olarak değerlendirilmektedir. Ancak bu plân, Sovyet plânlamasından⁴³ sonraki ilk plânlardan biri olma özelliğine sahiptir. Plân büyük ölçüde gerçekleşmiş ve devlet, dokuma, demir-çelik, kağıt, cam, çimento, şeker gibi temel üretim dallarında, ithal ikamesi niteliğinde ve hammaddesi içeride mevcut bulunan ithal ikamesi amaçlı yatırımları ger-

çekleştirmiştir.⁴⁴ Gerçekten bu plân döneminde plânlanan 20 tesisten, 19’u kuruldu. Ancak, öngörülen maliyetle, gerçekleşen maliyetler arasında bir uçurum oluştu. Plân öncesi öngörülen 44 milyonluk harcama tutarı 100 milyonu aştı. Ivan Kreuger adlı bir İsveçli bankerden alınan 10 milyon dolar kredi; 1934’de Rusya’dan 8 milyon dolar tutarında tekstil tesisleri kredisi; 1938’de İngiltere’den 10 milyon sterlinle Karabük Demir ve Çelik tesisinin kurulması; Fransızlar’dan 52 milyon liraya satın alınan demiryolu hatları uzun vadeli bir ödeme plânına sahip olduğundan esasında bir kredi mahiyetindeydi. 1938’de Almanlar’ın isteğiyle yapılan 150 milyonluk marklık kredi ise fiilen işletilemeyen bir anlaşma olarak kaldı.⁴⁵ Finansman bakımından vergiler dışında yurt dışı kaynaklı borçlanmalara başvurulması, millileştirme ile yabancı sermayeye karşı sergilenen tutum hatırlanıldığında ilginçtir.

3. 1930-1940 Dönemi İktisat Politikalarının Sonuçları

GSMH 10 yıllık dönemde ortalama olarak yıllık %4.7 oranında artış göstermiştir. Sanayi sektörü bu dönemin en hızlı büyüyen sektörüdür. GSMH içerisinde sanayinin payı, cari fiyatlara göre, 1930’da %11.4’e, 1940’da ise %18.9’a yükselmiştir. Önceki 1923-30 dönemine göre bir artış vardır. Tarımın GSMH’deki payı 1930’da %45.8’den 1940’da %38.7’e gerilemiştir.⁴⁶ Bu gelişmenin nedenlerinden biri de, tarımsal fiyatların gerilemesidir. Ancak, tarımda, tüm olumsuz koşullara rağmen, yıllık %5.8 ortalama gelişme sergilenmiş ve makineleşmeye hız verilmiştir. Sanayinin yıllık ortalama gelişme

⁴² MANİSALI, *a.g.m.*, s.84; BORATAV, *a.g.e.*, s.53.

⁴³ Sovyetler Birliği’ndeki ilk Sosyalist Plan, 1928-29 yıllarında “Dört Yılda Beş Yıllık Plan” sloganı ile uygulamaya konulmuştu. Alkan SOYAK, “Türkiye’de İktisadi Planlama: DPT’ye İhtiyaç Var mı?”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4 (2) 2003, s. 169.

⁴⁴ MANİSALI, *a.g.m.*, s.83; BORATAV, *a.g.e.*, s.54; KORUM, *a.g.m.*, s.73.

⁴⁵ Reşat AKTAN, *Türkiye İktisadı*, Genişletilmiş Üçüncü Baskı, A.Ü. S.B.F. Yay. No:425, Ankara, 1978, ss.47-48.

⁴⁶ MANİSALI, *a.g.m.*, s.86-87.

hızı ise %11.6 idi.⁴⁷ Dış ticarete 1929 yılında 101 milyon lira açık verilmişken,⁴⁸ 1935'deki 5 milyon liralık açık hariç, bu dönemde hep fazla verilmiştir.⁴⁹

1930'dan sonraki dönemde uygulanan devletçi iktisat politikalarının temel niteliği, dünya iktisadî bunalımından kaynaklanan, tarım ürünleri aleyhindeki büyük fiyat farkına dayanarak tarım dışı kesimlere, özellikle sanayi kesimine fon aktarımı sağlayan, yüksek gümrük duvarları ile korunmuş bir ülkede, ödemeler dengesini gözetip, denk bütçe politikasını tavizsiz uygulayarak devletin öncülüğünde ithal ikamesine dayanan bir sanayileşmeyi gerçekleştirmeyi hedef almasıdır.⁵⁰ Bu dönemde ekonomiyi yönlendirmek için alınan tedbirler sınırlı ve ekonominin bütününe tesir edecek bir iktisat politikası olarak kullanılabilimleri bakımından azdır.⁵¹ Ancak, bu dönemdeki iktisat politikalarıyla ilgili fikrî düşünce zenginliği ve tartışmaları [özellikle ileride kısmen değinilen Kadro Hareketi] ile dikkat çekicidir.⁵²

III. 1940-1950: Savaş Ekonomisi ve Devletçiliğe Karşı Tepkiler

1. Savaş Ekonomisi

Türkiye 2. Dünya Savaşı'na bilfiil girmemesine rağmen, savaştan çok etkilenmiş ve "savaş ekonomisi" kuralları ile idare edilmiştir. Daha önceki dönemde hızlanan büyüme ve sanayileşme durmuş, toplumsal yapıda, "savaş zenginleri" diye nitelenen kesimler, iktisadî krizden sorumlu tutulan en önemli he-

def kitle hâline gelmiştir. 1938'de ilân edilen 2. *Beş Yıllık Sanayi Planı* savaş yüzünden başarısız olmuştur. GSMH'nın 1940'daki düzeyi, 1945 yılına gelindiğinde %31.1 oranında gerilemiştir.⁵³ Öte yandan yetişkin nüfusun önemli bir kısmı askere alınmıştır. 1930-1940 döneminden itibaren uygulanan ithalatı kısıcı tedbirler ithalatı, savaş nedeni ile, ilk iki yılda yarı yarıya azaltmıştır. Tüm bu olumsuz faktörler ülkenin üretim düzeyini düşürdüğünden fiyat artışları baş göstermiştir.⁵⁴ Bununla birlikte, savaş yıllarında ihracatın sürekli belli miktarlarda tutulabilmesi sayesinde, 1939-1945 sırasında yaklaşık 250 milyon dolar kadar fazla verildiği görülmektedir. Tarım ürünleri fiyatları düşerken, sanayi malları fiyatları da gerilemiştir.⁵⁵ 2. Dünya Savaşı'nın Türkiye'ye etkileri sadece iktisadî göstergelerle sınırlı kalmamış, 1945 sonrasında, savaş galibi ABD'nin önderliğinde kurumsal yapısı ortaya konulan uluslararası iktisadî düzenin zorlayıcılığı nedeni ile belli ölçüde liberal politikalara da başvurulması bir mecburiyet olmuştur.

Bu on yıllık dönemin ilk beş yıllık kısmında izlenen iktisat politikalarının, daha önceki devletçi politikaların daha ileri düzeyde devamı olduğu ve 1940 sonrası darlık koşullarının hükümet kadrolarına olağanüstü geniş yetkiler vermesi nedeni ile özellikle gelir dağılımında önemli değişikliklere yol açtığı bilinmektedir.⁵⁶ Ayrıca, karaborsa yolu ile zenginleşen savaş zenginlerinin iktisat politikasında farklı seçenekleri de ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır.

Savaş yıllarının iki hükümeti Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetleridir. Her iki hükümetin de temel sorunu aynıdır:

⁴⁷ BORATAV, *a.g.e.*, s.55.

⁴⁸ KORUM, *a.g.m.*, s.71.

⁴⁹ MANİSALI, *a.g.m.*, s.86; KEPENEK, *a.g.e.*, s.72.

⁵⁰ ÇAVDAR, *a.g.e.*, s.213.

⁵¹ Ahmet KILIÇBAY, *Türk Ekonomisi-Modeller-Politikalar, Stratejiler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 3. Baskı, Ankara, 1991, s.100.

⁵² KORUM, *a.g.m.*, s.77.

⁵³ MANİSALI, *a.g.m.*, s.89; ÇAVDAR, *a.g.e.*, s.218.

⁵⁴ BORATAV, *a.g.e.*, s.63.

⁵⁵ BORATAV, *a.g.e.*, s.67-68.

⁵⁶ BORATAV, *a.g.e.*, s.64.

Azalan üretim ve ithalat koşullarında meydana gelen darlıkları ve enflasyonist baskıyı önlemek.

A. Millî Korunma Kanunu

Refik Saydam Hükümeti Ocak 1940'da çıkarılan *Millî Korunma Kanunu* ile imalat ve madencilik sanayi dallarında neyin, ne miktarda ve ne nitelikte üretileceği konusunda tam yetki sahibi olarak, sorunu katı fiyat denetimleri ve tarım ürünlerine düşük fiyatla el koyma yöntemleriyle çözmeyi denemiştir. Millî Korunma Kanunu hükümete mesai saatleri dışında ücretli iş yükümlülüğü koyma (angarya), ücret sınırlaması yapma, özel sektörün sanayi tesislerine gerekli görülürse el koyma, 500 hektardan büyük arazileri istimlak edebilme gibi çok geniş yetkiler vermekteydi. Bu politikalar karaborsa ve rüşveti önleyememişse de, karneli dağıtım ve piyasa fiyatından ucuz ekmek ve kömür satışı gibi politikalar vesilesiyle bu dönemde kitlesel açlık görülmemiştir.⁵⁷

Şükrü Saraçoğlu ise iki farklı iktisat politikası izlemiştir: İlk dönemde, piyasa üzerindeki denetimi kaldırma veya gevşetme; bu politika sonuç vermediğinde ise *Varlık Vergisi* (1942) ve *Toprak Mahsulleri Vergisi* (1944) gibi iki olağanüstü vergi ile, 1926 tarihli olmakla birlikte, yeniden uygulanan *Yol Vergisi* şeklinde tepkisel bir politika.

B. Varlık Vergisi

Fiyat denetimlerinin kaldırıldığı ilk dönemde fiyatlar 1942'de %90 ve 1943'de %75 artmıştı. Öte yandan, hububat alım fiyatlarının yükseltilmesi ve ürünün %25'inden fazlasını piyasa fiyatlarından satışına izin verilmesi çiftçi ve tüccarın kazançlarını artırmıştı. Nitekim, buğday fiyatları 1942'de %200, 1943'de %120 artmıştır. Oluşan bu

aşırı kazanç ve enflasyonu önlemek için ise önce Varlık Vergisi çıkarılmıştır. Bir kerede ödenen ve idarece belirlenen oran üzerinden tahsil edilen bu vergiyi bir ay içinde ödemeyenler önce kamplara, sonra da çalışma yükümlülüğüne tabi tutulmak üzere Aşka- le'ye sevkedildiler. Yarısından fazlası azınlıklar tarafından ödenen toplam vergi geliri, 1943 yılı millî gelirinin %3.5'ine, toplam devlet harcamalarının %38'ine ulaşmaktaydı. Vergi 1944 başlarında kaldırılmıştır.⁵⁸

Yükümlülerinin %70'i İstanbul'da yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudi Türk vatandaşları olan ve 1942 itibarıyla tarhedilen miktarı 463 milyonu bulan vergiden, 1942 ve 1943 yıllarında 218 milyon lira tahsil edilmiştir.⁵⁹ Osmanlı dönemindeki *müsadere* uygulamasına rahatlıkla benzetilebilecek bu uygulamada seçilen kurbanın gayrimüslim unsurlar olmasının nedeninin, yerli sermayenin ürkütülmemesi veya millî burjuvazinin azınlıklara tercih edilmesi olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰ Nitekim, gelen baskılardan sonra vergi kaldırılmış ama azınlıkların servetlerinin önemli bir kısmı Türklerin eline geçmiştir.⁶¹ Vergi sonunda, sermaye unsurlarının Türk unsurları lehine tekelleştirilmesi sağlanmış oluyordu.⁶²

Verginin hukukî anlamda adaletsiz ve dinî ayrımcılık örneği teşkil ettiği açıktı. Yasa üç tür ayrı vergi oranı içeriyordu. Müslümanlar en düşük, dönme orta ve gayrimüslimler ise en yüksek orandan vergi ödemekle yükümlüydüler. Yasanın dinî ayrımcılık dışında içerdiği bir diğer sakınca da, vergi yükümlülüğünün hesaplanışının keyfiliğe da-

⁵⁷ BORATAV, *a.g.e.*, s.65-67; KEPENEK, *a.g.e.*, s.98.

⁵⁸ BORATAV, *a.g.e.*, s.65-67; MANİSALI, *a.g.m.*, s.88; ÇAVDAR, *a.g.e.*, s.219-220; KEPENEK, *a.g.e.*, s.98.

⁵⁹ KARLUK, *a.g.e.*, s.227.

⁶⁰ YERASİMOS, *a.g.e.*, s.154.

⁶¹ KARLUK, *a.g.e.*, s.227.

⁶² Haldun GÜLALP, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, 2. Basım, Yurt Yayınları, Ankara, 1987, s.32.

yanması ve mükelleflerin mahkeme yoluyla itirazlarının önünü kesen özel hükümler içeriyordu.⁶³

Ayşe Buğra, Varlık Vergisi'nin adaletsizliği bir yana, iş ahlakına ve psikolojisine de zarar verdiğini şöyle ifade ediyor: "*Uygulama esnasında bazı işadamları rakiplerini vergi memurlarına ihbar etmişler, bazıları vergisini ödeyemeyip iflas edenlerin mallarını ucuzca kapatmışlar ve gayrimüslimlerin felaketinden kazançlı çıkan bazı Müslümanlar ticarî hayatta önemli yerlere gelmişlerdi. Varlık Vergisi'nin bu kazançlı çıkan kesime para sağladığı kesin ama, ne kadar iktidar sağladığı konusunda bazı kuşkular olduğunu öne sürmek mümkün. Verginin özel sektörün sağlam bir yasa ve meşruiyet zemini üzerinde değil, keyfiliğin hâkim olduğu bir zeminde, siyasî güçle iyi geçindiği ölçüde gelişebileceği anlayışının güçlenmesine yol açtığı söylenebilir*".⁶⁴

C. Toprak Mahsulleri ve Yol Vergisi

Artan tarımsal kazançlara 1944'te koyulan Toprak Mahsulleri Vergisi, toprak ürünlerinin gayri safi hasılatından %10 alınması hükmüyle, 1926'da kaldırılan "aşar"la benzer ve dolaysız bir vergiydi. Ancak bu vergi devrin şartlarında tarım kesimine o kadar ağır gelmiştir ki, fiiliyatta tam olarak tahsil edilemeyen bir vergi olarak kalmıştır.⁶⁵ Ayrıca, vergi dışında tarım ürünlerinin belli bir kısmı ilân edilen düşük fiyatlardan çiftçilerden zorla satın alınmıştı.⁶⁶

Halkı perişan eden bir diğer uygulama ise Yol Vergisi'dir. Esasen 1926 tarihli bir kanun uyarınca 18-60 arası mükellefler ya her yıl 10 gün devlet için bedenî olarak çalışacaklar ya da bunun karşılığı olarak, nakden

"yol mükellefiyeti" veya "yol parası" adında alınan vergiyi jandarma gözetiminde tahsilcılara ödeyeceklerdi. Yıllara göre değişmekle birlikte verginin parasal tutarı 6, 8 veya 12 lira arasında değişmekteydi. Bu vergi zengin fakir ayrımı yapmadığı gibi, fakir köylülerin, geçim kaynakları olan inek, öküz, koyun hatta tavuklarını satmalarına, beş çocuklular yol parası vermediğinden de milletin habire çocuk yapmasına yol açmıştı.⁶⁷

Tarım kesimini ilgilendiren bir diğer önemli gelişme 1945'de çıkarılan "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu"dur. Kanun ile devlete ait topraklar ile devletleştirilen özel arazinin topraksız çiftçilere dağıtılması öngörülmüştür.⁶⁸ Bu arada, bu politikaların varlık vergisinin muhatabı ticaret ve sanayi burjuvazisi ile Toprak Mahsulleri Vergisi'nin muhatabı çiftçileri CHP'ye muhalefet cephesinde buluşturmasının ileride önemli etkilere yol açacağı unutulmamalıdır. Bu dönemde emisyon hacminin 1938'deki 280 milyon lira düzeyinden 1946'da 900 milyon lira düzeyine yükselmesi devletin nakit açığının bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.⁶⁹

Yukarıda belirtilen şartlar altında Türkiye'nin iktisat politikası, büyümeyi ve gelişmeyi hızlandırmak hedefinden ziyade, mal darlığını hafifletmek, fiyat artışlarını frenlemek, karaborsa ile mücadele etmek, halk sıkıntısı çekerken bazı kimselerin aşırı kazançlar elde etmelerini önlemek gibi hedeflere yönelik bir takım sert ve katı savaş ekonomisi tedbirleri almaktan ibarettir.⁷⁰

⁶³ Ayşe BUĞRA, "Cumhuriyet Burjuvazinin Gelişimi", *Radikal (Cumhuriyet 80.Yıl İlavesi)*, 29.10.2003., s.27.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ YERASİMOS, *a.g.e.*, s.128.

⁶⁶ AKTAN, *a.g.e.*, s.50.

⁶⁷ Ayrıca vergiyi ödemeyenlere gaz yağı dağıtımı yapılmaması da ayrı bir cezalandırıcı unsurdu. ERTUNÇ, *a.g.e.*, s.354.

⁶⁸ BORATAV, *a.g.e.*, s.65-67; MANİSALI, *a.g.m.*, s.88; ÇAVDAR, *a.g.e.*, s.219-220; KEPENEK, *a.g.e.*, s.98.

⁶⁹ İsmet ERGÜN, "Dünden Bugüne Türkiye Ekonomisi ve İkibinli Yıllara Bir Bakış", *Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1, 1990, s.66.

⁷⁰ MANİSALI, *a.g.m.*, s.88; KILIÇBAY, *a.g.e.*, s.101.

2. Devletçiliğe Karşı Tepkiler

1945 sonrası dönem, Türkiye ekonomisinin uluslararası iktisadî düzenlemelere duyarlılığının arttığı ve devletçilik uygulamasının gevşetildiği bir dönem olarak değerlendirilebilir. Türk ekonomisi 1930-1940 arasındaki yıllarda, dışa açık ekonomi kavramına yüklenen bütün anlamlarda dış dünyaya kapalı kalmıştır. Büyük dünya bunalımı ve 2. Dünya Savaşı'nın getirdiği koşullar, Türk hükümetlerinin bu konudaki bilinçli tercihleri kadar etkili olmuşsa da, savaşın bitişini takiben ortaya çıkan yeni iç ve dış koşullar Türkiye'yi dışa açılmaya zorlamıştır.⁷¹

2. Dünya Savaşı ertesinin büyük gücü ABD, komünizme karşı kapitalist bir cephe kurma yolunda, "Marshall Yardımı" adı ile bilinen bir program ile, dünya ekonomisini canlandırma ve ekonomiye devlet müdahalesini sınırlayıcı bir iktisadî düzenin kurumsal çerçevesini sağlayan Dünya Bankası, IMF ve OECD gibi kurumların kuruluşuna öncülük etmiştir. 2. Dünya Savaşı esnasında Sovyetler Birliği'nin, Türk Boğazları üzerindeki talepleri nedeni ile de Batıyla bütünleşmek isteyen ve savaşın sonlarında Almanya'ya savaş açıp kazananların safında olmayı arzu eden Türkiye, bu iktisadî düzende yerini almak için öne sürülen şartları yerine getirmeye hazırdı.

1946 yılında kurulan DP'nin programında da özel sermayeye ağırlık veren ve liberal bir muhteva bulunduğu gibi, 1948'de toplanan ve "İstanbul Tüccar Derneği"nce düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi'nde, savaş dönemindeki devletçiliğin özel girişim ile kamu girişimi temelli karma ekonomiyi kamu lehine çevirdiğinden ve bunun devleti bir bürokrat ve memur devleti hâline getirmesinin yol açacağı tehlikelerden bahsedilmekteydi.⁷²

⁷¹ Gülten KAZGAN, *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, Altın Kitaplar Yayınevi, I. Basım, İstanbul, 1985, s.296.

⁷² MANİSALI, *a.g.m.*, s.90. 22-27 Kasım 1948 tarihleri arasında yapılan kongre hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. 1948 Tür-

1940 tarihli *Max Thornburg Raporu*'nda da belirtildiği üzere, ABD'nin Türkiye'nin Marshall Planı'ndan istifade edebilmesi için öne sürdüğü şartlar şunlardı: "Ekonomide kamu girişimciliği daraltılmalı ve özel kesime daha hızlı gelişme olanağı sağlanmalıydı. Ek olarak, ağır sanayi (demir-çelik, ağır kimya (gübre ve kağıt) kurulmamalı, tarım ürünlerinin işlenmesi, hafif metal, inşaat malzemeleri, deri, orman ürünleri, seramik ve el sanatlarına dayalı sanayileşme geliştirilmeliydi. Ekonomik gelişme için yerli ve yabancı sermayeye olanaklar sağlanmalıydı."⁷³

1946 sonrasında kapalı, korumacı, dış dengeye dayalı ve içe dönük iktisat politikaları adım adım gevşetilmiş, ithalat serbestleştirilerek artırılmış, dış açıklar kronikleşmeye başlamış, dolayısıyla dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımları ile ayakta duran bir iktisadî yapı belirmeye başlamıştır. Ayrıca, devlet yatırımları sınırlandırılmış (özellikle sanayide), tarıma, makineleşmeye ve karayolu ulaşımı ve enerji alt yapı yatırımlarına öncelik verilmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk devalüasyonu ile Türk Lirası yaklaşık %50 devalüe edilmiştir.⁷⁴ Ticaret dengesi açık vermeye, döviz rezervleri azalmaya başlamış ancak GSMH artmıştır.⁷⁵ Re-el büyüme %11 oranında olmuştur.⁷⁶

IV. CHP'nin İktisadî Devletçilik Anlayışı

1. Devlet Müdahalesinin Boyutu ve Korporatizm

İsmet İnönü 11 Aralık 1929'da Meclis kürsüsünde iktisadî durumu şöyle değerlendiriyordu:

kiye İktisat Kongresi, D.P.T., Ankara, 1997; Mehmet TÜR-KAY, "1948 İktisat Kongresi", *TMMOB Sanayi Kongresi 2001 "Küreselleşme ve Sanayileşme" Bildiriler Kitabı*, Ankara, 2002, ss45-55.

⁷³ KEPENEK, *a.g.e.*, s.86; KAZGAN, *a.g.e.*, s.301-302.

⁷⁴ KEPENEK, *a.g.e.*, s.88; BORATAV, *a.g.e.*, s.74;

MANİSALI, *a.g.m.*, s.90; ERGÜN, *a.g.m.*, s.66-67.

⁷⁵ MANİSALI, *a.g.m.*, s.91.

⁷⁶ BORATAV, *a.g.e.*, s.80.

“...Şimdi iktisadî açığın girift olan, güç olan asıl millî kısmına geliyorum. Devlet hayatında olduğu gibi millet hayatında da kendi menbama, yani istihsaline kifayet etmek endişesi; işte asıl büyük tedbir budur. Millet kendi istihsalinden fazla sarfetmeyerek kanaatkâr bir hayata girmek mecburiyetindedir...”⁷⁷

1923-1930 dönemi, genel olarak liberal iktisat politikalarının izlendiği bir dönem olarak nitelendirilir. Bazılarına göre ise, “bu dönemdeki iktisat politikaları, özel teşebbüsün gücüne inanmışlığın bir sonucu değil, böyle bir millî teşebbüs sınıfının yeterince bulunmayışının, bu sınıfın oluşturulmak isteğinin ve devletin iktisadî kaynaklarının bazı işleri fiilen üstlenmeye yetmemesinin sonucudur.”⁷⁸ Bu dönemde, genellikle liberal bir iktisat politikası izlendiği görüşü yaygın olmakla birlikte, bunu klâsik anlamda, devletin ekonomiye doğrudan karışmaması anlamında değil, diğer dönemlerle karşılaştırılması anlamında ya da görece olarak geçerli saymak daha doğru olur. Zira, dikkatlice bakıldığında, daha 1924’den itibaren liberal iktisat politikalarından uzaklaştığı göze çarpacaktır. Gerçekten, sınai ürünlerin dış alımı ve ticaret alanında kurulan tekellerle (içki, kibrit, tütün, şeker) ekonominin denetim altına alınması, Liman İşletmeleri İnhisarı, Ticaret ve Sanayi Odaları’nın özerkliklerin son verilerek devlete bağlanmaları, sanayi teşvik girişimleri, özellikle demiryolları başta olmak üzere yürütülen yaygın kamulaştırma işlemleri ve Âli İktisat Meclisi’nin kurulması bu dönemde de hükümetin ekonomiye etkin bir biçimde müdahale ettiğini göstermektedir.⁷⁹ Dö-

nemin önemli devlet müdahalesi örneklerinden biri de, yerel bankaları ve özel bankacılık faaliyetlerini daraltıcı kararlarla bunların bankacılık ve kredi piyasasındaki paylarının azaltılması ama devlet denetimindeki kooperatifler yoluyla kredi dağıtımının iktisadî denetimi artırıcı şekilde devletleştirilmesi arayışdır.⁸⁰ Zaten dönemin konjonktürü de bu tür bir politikayı kolaylaştırmaktadır.

C.H.P.’nin devletçilik doğrultusunda denk bütçe ve sıkı kambiyo kontrolüne dayalı para politikası ile emisyon hacminin kontrolüne dayanan sağlam para politikalarının amacı, enflasyonsuz ortamda büyümeyi sağlamaktı. Ancak, 2. Dünya Savaşı’na yönelik hazırlıklar sürerken, 1929 Dünya Bunalımı’nın aksine, tarım ürünleri fiyatlarının arttığı görüldü. Öte yandan, ordudaki asker sayısının artışı, üretimden emeğin bir kısmının çekilmesi anlamına geldiğinden, toplam talebin artışına ve enflasyona yol açtı. Mal darlıkları ve karaborsa üretici ve tüccarın, artan tarım ürünleri fiyatları da tarımsal üreticilerin kazancını artırdı. 1932’de 31 olan kamu iktisadî kuruluşlarının 131’e çıkmasına⁸¹ rağmen, toplam talebi karşılayacak üretim olmadığından tüketim mallarına yönelik merkezî devlet alımları da piyasadaki ürünlerin fiyatlarının artışına yol açmaktaydı. Fiyat artışları olunca bu kez kamu kuruluşlarının Merkez Bankası’ndan kredi talepleri arttı ve para arzı ister istemez gelişti. Yani, denk

⁷⁷ TOKGÖZ, *a.g.e.*, s.58.

⁷⁸ KORUM, *a.g.e.*, s.66.

⁷⁹ KANSU, *a.g.m.*, s.263; KEPENEK, *a.g.e.*, s.36. Kansu, bu konularla ilgili yayımlanmamış bir yüksek lisans tezinden bahsetmektedir. Bkz.F. Hasan ARAL, *The Proceeding of the Turkish Economy during 1923-1930: Definition of an Illiberal Decade*, O.D.T.Ü., Ankara, 1998.

⁸⁰ KANSU, *a.g.m.*, s.265. Bir özel girişim simgesi olarak kurulan İş Bankası’nın devlet desteğiyle gelişmesinin bir örneği 1927’de, kendisinden iki kat fazla sermayeye sahip ve daha tanınmış bir banka olan *İtibar-i Millî Bankası*’nı kendi bünyesine katmasıdır. Çağlar Keyder’e göre bu hamleyi, Ankara hükümetinin her türlü İttihatçılık izini yok etme amacıyla açıklıyor. *İtibar-i Millî Bankası*, eski Maliye Nazırı Cavit Bey ve ekibinin eseri idi. Kurucu gruplardan ve İttihatçılardan Avundukzadelerle Nemlizedeler de kısa bir süre önce iflâsa sürüklendi. Aktaran, TUNÇAY, *a.g.e.*, s.198.

⁸¹ TOKGÖZ, *a.g.e.*, s.109.

bütçe ve sağlam para politikaları işlemez oldu. Döviz piyasasında da 1 £ = 520 kuruş olarak belirlenen parite, sterlinin piyasa fiyatının resmî kurdan yüksek olması nedeni ile döviz kurunda ikili veya paralel fiyat olgusunun varlığına işaret etmekteydi. Sonuç itibarıyla, devlet, daha önce değinildiği gibi, mal darlıklarını gidermek ve savaş zenginleri olarak bilinen grupların kazançlarını vergilendirmek de dâhil olmak üzere piyasa sürecine yönelik müdahaleler ile sorunları devletçilik mantığı ile çözmeyi tercih etti. Bu anlamda devlet bazı tüketim mallarının iç ve dış satışını yapmakla görevli Ticaret Ofisi ve Petrol Ofisi ile tütün, tuz ve alkolde yeni bir tekel kuruluşu niteliğinde olan Tekel Genel Müdürlüğü'nü kurdu.⁸² Devletçilik uygulaması zaman içinde merkezden kontrollü bir ekonomi anlayışına doğru evrildi. 1933'de özel sanayiye teşvik kapsamında devlet, piyasada aşırı veya eksik tüketimden kaynaklanacak dengesizlikleri önlemek için, fiyat müdahaleleri yanında, bazı üretim alanlarındaki eski sanayiciye imtiyaz tanıyıp yenisini engelleme amaçlı kararlar alınca, özel sanayi teşvikleri bazı sektörlerin tekele benzer imtiyazlar elde etmelerine yol açmış oluyordu. Bir yandan eski sanayinin olduğu alanlara yeni özel girişim yatırımı engellenirken, öte yandan da, özel teşebbüsün girmediği alanlarda devlet sanayisi kurmak arzusu hem maliyenin yükünü çoğaltmakta hem de özel girişimin belli sektörlerle girişini engelleyerek devletçiliğin dozunu bir hayli artırmaktaydı.⁸³

Ancak, aslında CHP'nin devletçilik tercihlerinin sadece konjoktürel durumdan değil, belli bir siyasî tutum ve bilinçten kaynaklandığı ve "korporatizm" olarak adlandırılabilceği söylenmektedir. Korporatizm, siyasî anlamda Kemalist ideolojiyi ve iktisadî

anlamda da devletçiliği ifade edebilir. Çünkü korporatizm, iktisadî boyutu ile kapitalizme ve kapitalizmin getirdiği tüm ilişkiler ağına, siyasal ve toplumsal boyutuyla da özgürleşmeye ve bireyselleşmeye temelden karşı olan, bir anlamda cemaatçi toplumsal düzenlerin kapitalist koşullar altında yeniden ihyasıdır. Kendi içinde homojen gruplarla mümkün olan cemaat yapısı, toplumda kozmopolitliğe karşıdır. 19. yüzyıl sonrasında Avrupa'da, 20. Yüzyılda da Türkiye'de görülen azınlık karşıtı tutumların temelinde yatan nedenlerden biri de buydu. Üstelik Türkiye'de tek parti, korporatist iktisadî düzenin üst yapısını oluşturan en önemli siyasal parçası olarak, uzunca bir süre hâkim olmuştur. Recep Peker 1935 tarihli *İnkılâb Tarihi Ders Notları*'nda bir anlamda korporatizmi teorize ediyordu.⁸⁴

2. Özel Sektörün Devletçilik Karşısındaki Pragmatik Tutumu

Bu arada, devrin baskıcı siyasî şartlarından dolayı ticaret, sanayi ve finans kesiminden devletçiliğe açık bir eleştiri yöneltilmemesi bir yana, bu kesimler, 1923'den bu yana ekonomi politikalarında artan devlet müdahaleciliğini kendilerine doğurduğu fırsatlar bakımından ele aldıklarından, devletçilik çizgisinde devletle kolayca buluşvermekteydiler. Bu anlamda, meselâ, yukarıdaki kesimlerin rantlarına el koyarak sanayileşmeyi düşünen İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'in 1932'deki hamlesi tepki çekince, Mustafa Şeref görevinden ayrılır ve özel kesime daha yakın olduğu bilinen İş Bankası Umum Müdürü Celal Bey'in İktisat Vekilliği'nde devletle yeni bir uzlaşmaya varılır. Sümerbank modeline göre sanayileşme hakkında varılan uzlaşma, esasen, finans kesiminin bu yatırımlardan pay almasına dayanmaktaydı. Celal

⁸² TOKGÖZ, *a.g.e.*, s.110-111.

⁸³ KURUÇ, *a.g.e.*, ss.74-75.

⁸⁴ KANSU, *a.g.m.*, ss.253-255 ve s.260.

Bey bu uzlaşmayı, “sanayileşme hareketine hız verilebilmesi için bütün millî kuvvet kaynak ve unsurlarından çok istifade etmek lâzım geldiği” şeklinde özetliyor.⁸⁵

3. CHP Devletçiliğinin Ana Motifleri

Yaygın görüşe göre, Cumhuriyetin ilk on yılında özel girişime dayanan liberal bir iktisat politikası izlenmiş, özel sektör korunarak teşvik edilmiş ve sanayileşmede bu kesime öncülük verilmiştir. Kamu ise bu dönemde piyasa ekonomisinin çalışması için gerekli kurumsal ve yasal düzenlemeleri yapmış, demiryolu gibi alt yapı projelerinin gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Fakat, o günkü iktisadî şartlar, sermaye yetersizliği, girişimci azlığı, nitelikli işgücü eksikliği ve dış rekabet gibi sebepler yüzünden özel sektör eliyle sanayileşmede başarıya ulaşılamamış ve bu sektördeki büyüme, diğer sektörlerin gerisinde kalmıştır. Bu durumda devlet eliyle sanayileşme muasır medeniyet seviyesine ulaşmak için tercih edilen kalkınma stratejisi olmuştur.⁸⁶ Bilsay Kuruç’a göre, iktisadî ve siyasal koşullar 1923’te Türkiye’yi nasıl “Cumhuriyetçilik” noktasına getirmişse, 1930’larda da rejim tarihî bir seçim yapmak durumundaydı; siyasal bilinç ve sezgilerle kavranabilen Cumhuriyetçi nokta bu defa “devletçilik” ile yakalanmıştı.⁸⁷ Üstelik “halkımız tab’an [tabiat itibarıyla] devletçidir” ve fırka (C.H.F.) programıyla halkın tabiatı arasında bir uyum vardır.⁸⁸ Öyleyse devletçilik aslında halkın da istediği bir şeydi. Devletçilik önce

CHP’nin kurultaylarında tartışılmış ve benimsenmiştir. Sonra, sistem karşısındaki muhalif görüşlerin pek ciddiye alınmadığı veya hayat hakkı bulamadığı bir siyasî atmosferde aniden Anayasa maddesi hâline getirilince sanki bir anda muhalif olup olmamak önemi yitirmiş ve devletçilik herkesin inanmak zorunda olduğu bir hüküm hâline gelerek adeta kutsallaştırılmıştı.

Millî iktisat anlayışının özünde, ekonomideki millî olmayan unsurların payının devlet himayesinde yerli unsurlara aktararak, millî girişimcilerin yaratılması düşüncesi vardır. Millî iktisat anlayışı yeni devlet oluşumundaki diğer millîci eylemlerin bir parçasıdır. İktisat politikası seçeneklerinden birini, Millî sermayeye dayalı özel girişim eliyle hızla sanayileşmeye çalışan bir kapitalist ekonomi kurulması oluştururken, diğer alternatif liberal ekonomidir. Liberal iktisadî politikayı savunanlar, özünde, ülkenin tarımsal zenginliğinden elde edilecek fazla ile sanayileşmenin tedricen gerçekleştirilmesini, ülkenin üretmediği sanayi mallarına uygulanacak gümrüklerin düşük olmasını ve sermaye birikimi yetersizliğinden kaynaklanan sıkıntıların yabancı sermaye ile kapatılmasını savunmaktaydılar.⁸⁹ Bu anlayışın *Terakkiperver Fırka* programında açıkça savunulduğu gözlemlenebilmektedir. Millî İktisat anlayışının tersine, Terakkiperver Fırka’nın Programı’nın “İktisadiyat” başlıklı 33. maddesinde liberal iktisat politikası seçeneğini savunduğu, sermayenin yerlisi ile yabancıları arasında fark görmediği ve devlet himayesinde sanayileşmeyi savunan görüşü, “*Müsteid-i inkişaf olmayan (gelişme yeteneği bulunmayan) her sınıfa himaye ederek memleket dahilinde hayatı pahalulandırmak istemeyiz*” şeklinde yansıyan

⁸⁵ Bilsay KURUÇ, “Kemalist Ekonomiden Kesitler”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce-Kemalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss.300-301.

⁸⁶ KARLUK, a.g.e., s.221.

⁸⁷ KURUÇ, a.g.e., ss.127-128.

⁸⁸ “Halkımız tab’an devletçidir ki, her türlü ihtiyacı devletten talep etmek için kendisinde bir hak görüyor. Bu itibarla, milletimizin tebayü (doğası) ile fırkamızın programında tamamıyla bir mutabakat vardır. Bu istikametten yürüyeceğiz ve muvaffak olacağımızda şüphe yoktur.” KURUÇ, a.g.e., s.128.

⁸⁹ Bilsay KURUÇ, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987, ss.46-50.

iktisadî optimuma uygun bulmadığı bilinmektedir.⁹⁰

C.H.P.'nin 1931 programına oranla 1935 programında devletçilik uygulamasında devlete biçilen rolün, devletçilik uygulamalarından dolayı bir hayli genişletildiği görülmektedir. "Devletin hangi iktisadî işleri fiilen yapacağını takdiri, milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icabına bağlıdır".⁹¹ 1935 Kurultay'ında CHP Genel Sekreteri ve parti ideologu Recep Peker, 1930 başlarında devletçiliğin sınırlarının ve kurallarının adeta yeniden belirleneceğini açıkça ifade etmekteydi. Peker, CHP'nin eski programındaki özel teşebbüs serbestliğinin yeni programda şu şekilde açıklığa kavuşturulduğunu ifade etmekteydi. "Devlet denilen ana müessesese, iste-diği zaman herhangi bir işi yapabilir. Amma, devlet, bu işi yaptıktan sonra o sahada hususî teşebbüs erbabına iş kalmazsa, hususî teşebbüs başka iş yapsın. Devlet bu yolda kayıt altına giremez". Peker'e göre özel sermayeyi koruyan ve denetleyen devletin, ona 'sen dur, şu işi ben yapıyorum' demesi de normaldir, 'Bakayım ne yapıyorsun?' demesi de." 1935 Programı adeta devletçiliğin siyasî anlamda senedir.⁹²

Mahmut Esat Bozkurt ve Şükrü Kaya, CHP'nin devletçi uygulamalarını bizzat "devlet sosyalizmi" olarak tanımlamaktaydılar.⁹³ Şükrü Saraçoğlu tarafından ise, devletçilik, resmî ve özel konuşmalarında, "ileri tipte bir sosyalizm" olarak tanımlanmaktaydı.⁹⁴ Bu tip adlandırmaların temelinde, Dünya Ekonomik Bunalmı'ndan Sovyetler Birliği'nin plânlı kalkınma ve sıkı denetlenen iktisadî sistemi sayesinde etkilenmediği yolundaki anlayış ile 1930'larda Sovyetler Birliği ile gelişen iktisadî ilişkiler bulunmaktaydı. Nitekim, Türkiye, sanayi alanında Birinci Beş Yıllık Sanayi Plânı ile dünya iktisat tarihindeki plânlı kalkınma uygulamasına geçen ilk ülkelerden biri olacaktır.⁹⁵

Kemal Karpat'a göre ise, CHP'nin benimsediği, devletçiliği uygulamaları itibarıyla, sermaye birikimi sağlamak için düşük maliyetli ham girdi kullanıp devletin tekel ürünlerini maliyetinin üzerinde satan ve vergileme gücüne de sahip bir kapitalizm uygulaması, yani "devlet kapitalizmi" dir.⁹⁶ Bu anlamda, iktisadî tartışmalar bakımından değinilmesi gereken bir diğer önemli hareket *Kadro* dergisi merkezli harekettir. *Kadro* dergisi, pragmatik bir şekilde uygulanan devletçiliği bir teorik ve doktriner çerçeveye oturtmak isteyen aydınların teşebbüsü olarak ya-

⁹⁰ KURUÇ, *a.g.e.*, ss.49-50. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, adem-i merkezîyetçi, teşebbüs-ü şahsiye ve liberal iktisadi umdelere sahip, 19. yüzyıl Klasik programa dayalı bir liberal parti olarak tanımlanmaktadır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hakkında geniş bilgi için bkz. Erik Jan ZÜRCHER, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık", *Turkology Update Leiden Project Working Papers Archive*, Department of Turkish Studies, Universiteit Leiden, Kasım 2002. www.let.leidenuniv.nl/tcimo/tulp/research.htm

⁹¹ Aktaran, KURUÇ, *a.g.e.*, s.131.

⁹² Aktaran, KURUÇ, *a.g.e.*, s.133-135. Peker'in, liberalizm'i kızıl sağ ve komünizmi de kızıl sol diye tanımlaması dışında, özellikle liberalizm hakkındaki değerlendirmeleri şöyledir. "Amme haklarında anarşiyi besleyen, ekonomide ulusal çalışmayı yıpratın ve ulus yükünü istismar eden liberalizme karşı cephemizi daha sıklaştırıyoruz. Haklarda hürriyetin sınırları, devlet varlığının otorite sınırı içine alıyoruz.

Artık her yerde son nefesini vermekte olan liberal devlet tipinin kucağında beslenip büyüyen çatışmalar zincirini kırıyor, sınıf kavgası yollarını sınıksız kapıyoruz."

⁹³ Korkut BORATAV'dan aktaran, PAYASLIOĞLU, *a.g.m.*, s.550.

⁹⁴ PAYASLIOĞLU, *a.g.m.*, s.551.

⁹⁵ PAYASLIOĞLU, *a.g.m.*, s.547.

⁹⁶ "... Çünkü uygulamada devlet bir yandan vergiler yoluyla diğer yandan da özel sermayenin yaptığı gibi iç pazarları ve kaynakları sömürmek suretiyle sermaye birikimi sağlamak için siyasî gücünü kullanmıştır. Siyasî düşüncelere sosyal ve iktisadî amaçların önünde yer verilmiş, ham maddeler düşük fiyatlarla satın alınırken devlet teşebbüsleri tarafından üretilen mamuller maliyet fiyatlarının çok üstünde satılmıştır.. sosyal güvenlik tedbirleri 1946'ya kadar bir kenara bırakılmıştır". Kemal KARPAT'tan aktaran, PAYASLIOĞLU, *a.g.m.*, s.551.

yınlanmaya başladı. İlk başlarda CHP dışında girişilmiş bir hareket olmakla birlikte, dergide Marksist eğilimler belirinceye kadar parti tarafından müsamaha görmüş bir harekete adını veren dergi daha sonra kapatılmıştır.⁹⁷ En önemli Kadrocular şunlardı: İsmail Hüsrev Tökin, Şevket Süreyya Aydemir, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Vedat Nedim Tör, Şevki Yazman, Burhan Belge.⁹⁸ Kadroculardan Vedat Nedim'e göre, Türkiye'deki sanayileşme hareketi tamamen liberaldir, çünkü devletin rolünün teşvik-i sanayi, gümrük himayesi ve ithalat sınırlamaları ile sınırlandırılmasına ve ferdî teşebbüsü azamî ölçüde himaye etmeye dayalıydı. Ancak, memleketin insan ve sanayici kalitesinin düşüklüğü nedeniyle millî amaçlarla ferdî amaçları bütünlenecek plânlara ihtiyaç vardı. Ferdî teşebbüsü tamamen millî iktisadın bir parçası gibi gören zihniyette eksiklik vardı. Plânsız sanayileşme israfa neden olmaktaydı.⁹⁹

CHP'nin ekonomi yönetiminde olan mensuplarının zikzaklı tutumları, devletçiliğin en iyi çözüm olduğu hususunda halkı şüpheye düşürecek boyuttadır. Meselâ, Şükürü Saraçoğlu'nun 1943'de hükümet programında yeralan şu sözleri, savaş esnasındaki piyasaya müdahalelerin sorunları çözemediğinin itirafı gibi algılanabilir.

⁹⁷ PAYASLIOĞLU, a.g.m., s.551.

⁹⁸ Kadro Hareketi hakkında geniş bilgi için bkz. *Kadro, 1932-Cilt:1* (Tıpkıbasım), Yayına Hazırlayan: Cem Alpar, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No: 121., Ankara, 1978; *Kadro, 1933-Cilt:2* (Tıpkıbasım), Yayına Hazırlayan: Cem Alpar, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No:121., Ankara, 1979; Mustafa TÜRKER, "Kadro Dergisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss.464-476.

⁹⁹ Vedat NEDİM (TÖR), "Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lâzım?", *Kadro*, Sayı:6, Haziran, 1932, ss.16-18. (*Kadro, 1932-Cilt:1* (Tıpkıbasım), Yayına Hazırlayan: Cem Alpar, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayın No:121., Ankara, 1978) içinde.

"Harbin dördüncü yılı başlarında memleketimiz iki büyük sıkıntı ile karşı karşıya bulunuyordu. İaşe sıkıntısı, para sıkıntısı. Bu iki sıkıntıyı yenmek için o zamana kadar birçok tedbirler almış, sert kararlar vermiş ve birçok mallara el koymuştuk. Bütün bunlar sıkıntıyı azaltmak şöyle dursun, koskoca bir karapazarın yerleşmesine sebep oldu. Bunun üzerine herkeste, eğer biraz serbestlik verilecek olursa her şeyin daha iyi olacağı kanaati hüküm sürmeye başladı. Bunu da tecrübe ettik. Bu usul de bizi bilhassa yiyecek ve giyim maddelerinde bir fiyat yarışı ile karşı karşıya bıraktı."¹⁰⁰

4. Devletçilik Eleştirileri ve Yeni Lale Devri veya Yolsuzluk İddiaları

A. Devletçilik Uygulamaları Hakkında Eleştiriler

İkinci Dünya Savaşı sonrasında CHP'nin değişen dünya konjoktüründe devletçilik görüşünü yumuşattığı ve CHP'nin devletçiliğine eleştirilerin arttığı anlaşılmaktadır. Meselâ, Ali Fuat Başgil, 1947'de, Eflatun tipi, halkı cahil ve sefil bir kitle gören seçkin oligarşiyi eleştirdikten sonra, devletçiliği liberal açıdan tenkit ederek "devletçilik prensipleştirilerek millî hayatın her sahasına hâkim bir umde hâline konulunca bundan üç nevi kötülük doğmaktadır ki, bunlar otoritarizm, totalitarizm ve bürokratizmdir.." demektedir.¹⁰¹

1947 Kurultayı sonrası, parti programının 8. maddesi, devletin yapacağı işleri, büyük maden işletmeleri, büyük enerji santralleri, ağır endüstrinin kurulması, bayındırlık işleri gibi büyük teşebbüsler ve kamu hizmetlerini ilgilendiren ulaştırma ve P.T.T. gibi işlerle sınırlamaktaydı.¹⁰²

¹⁰⁰ PAYASLIOĞLU, a.g.m., s.553.

¹⁰¹ Başgil'den aktaran, Taha AKYOL, "Liberalizm ve Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Milliyetçilik*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.741.

¹⁰² (Asım US, "Bizde Devletçiliğin Hududu Yok mudur?", *Vakit-Yeni Gazete*, 24 Kasım 1948), *1948 Türkiye İktisat Kongresi*, D.P.T., Ankara, 1997, s.65.

Özellikle 1948 İktisat Kongresi esnasında basından ve üniversiteden yapılan devletçilik eleştirileri önemlidir. Tek parti döneminde siyasî katılım ve düşünce özgürlüğü olmadığı için iktisat üzerine yapılan tartışmalar yetersiz kaldı.¹⁰³ “Bugünkü şartlar altında devam eden iktisadî vasilik; memleketin her türlü inkişaf imkânlarını boğmakta ve bir gerilik ve israf amili olmaktadır”.¹⁰⁴ “Yirmi beş senelik iktisadî baskının bundan başka bir netice vereceği de umulamazdı. Devletçiliği domates suyu ile kolonyaya imal edecek kadar ferdî teşebbüsler aleyhine inkişaf ettirmiş olanlar şimdi devletin bütün iktisadî sahalarından çekilmesini teklif edenler karşısında hayrete düşmemelidirler”.¹⁰⁵ Şevket Rado, Kâzım Taşkent’ten şu sözleri naklediyordu. “İktisadî meseleler inisiyatifdir ve inisiyatifin neticeleri de kâr veya zarardır. Devlette inisiyatif olmadığı için iktisadî meselelerle uğraşamaz.”¹⁰⁶ Bu eleştirilerden bazılarının pragmatik olduğu savunulmaktaydı. Peyami Safa, İstanbul Tüccar Derneği sekreteri Ahmet Hamdi Başar’ın eski iktisadî devletçiliği ve müdahaleciliğin tersine liberal görüşler ortaya atmasını şuna bağlıyordu. “Hamdi Başar devletçiliği değil, devletçiliğimizin bugünkü idarî ve bürokratik şeklini istemiyor. Yazılarına dikkatle bakılırsa, onun [devletçiliğimizin] istihsal vasıtalarını bile devletleştirmeye doğru giden, kolektivist, komünizan ve daha şiddetli devletçilik yolunda olduğunu görülmür.”¹⁰⁷

¹⁰³ (Cihat BABAN, Bugünkü İktisat Kongresi, 22 Kasım 1948) 1948 Türkiye İktisat Kongresi, D.P.T., Ankara, 1997, s.51)

¹⁰⁴ (Ahmet Emin YALMAN, İktisadî Vasilikten Azaldık, Vatan, 23 Kasım 1948), 1948 Türkiye İktisat Kongresi, D.P.T., Ankara, 1997, s.59

¹⁰⁵ (Bahadır DÜLGER, İktisat Kongresinde İki Fikir Çarpışıyor, Tasvir, 25 Kasım 1948), 1948 Türkiye İktisat Kongresi, D.P.T., Ankara, 1997, s.77

¹⁰⁶ (Şevket Rado, İktisat Kongresinde Devletçiliğin Tenkidi, Akşam, 26 Kasım 1948), 1948 Türkiye İktisat Kongresi, D.P.T., Ankara, 1997, s.81.

¹⁰⁷ (Peyami Safa, Liberal Maskeli Bir Devletçi, Ulus, 26 Kasım 1948), 1948 Türkiye İktisat Kongresi, D.P.T., Ankara, 1997, ss.82-83.

Kongreye tebliğ sunan bilim adamlarının tebliğleri bir hayli eleştirildi. Örnek olarak, Feridun Ergin’in tebliği, özünde, malî sorumluluktan yoksun bir devletçilik siyasetiyle, “kâr zihniyeti yerine idarî hizmet fikrini ve müteşebbis sınıfı yerine memur teşkilâtını ikame etmek suretiyle ancak kanuna karşı hesap vermek mevkiinde ve hukukî formalizm içine gömülmüş bir sistem” yaratıldığını, milyarlık zarara yol açanların maaşlarını almaya devam ettiğini; devletçiliği yürütenlerde aranan şeyin liyakat değil, emirlere uyma kabiliyeti olduğunu ve iktisadî kararların hükümet eliyle alınmasının sonuçta demokrasiyi platonik bir değer hâline getirdiğini söyleyerek devletçiliği eleştirir.¹⁰⁸ Muhlis Ete ise, devletçiliği, devletin küçük işletmelerin yapacağı işleri yapması (gazozculuk v.s.); özel girişimden ayrıcalıklı şartlarla çalışmamakla birlikte önceliği olan alanlarda faaliyetler yürütmesi (şarap inhisarı, bazı Sümerbank faaliyetleri), gereksiz yere tekel hakkı verildiği için serbest rekabeti ortadan kaldırması ve kamu hizmetlerinin önemli kısmını rantabl olmayan işletmeler eliyle sürdürmesi noktalarından eleştirir.¹⁰⁹

İsmet İnönü, 1942’de, Meclis’i açarken yaptığı bir konuşmada, pahalılıktan vurguncu tüccar ve çiftlik ağasını sorumlu görmekteydi. “Şuursuz bir ticaret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belası... Bulanık zamanı bir daha ele geçmez fırsat sayan eski çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metası yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar... büyük bir milletin hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadır...”¹¹⁰ Sonuç olarak, Toprak Mahsulleri Vergisi ve Varlık Vergisi uygulamaları ile

¹⁰⁸ (Feridun Ergin, “Devletçilik”), 1948 Türkiye İktisat Kongresi, D.P.T., Ankara, 1997, ss.151-156.

¹⁰⁹ (Muhlis Ete, “Türkiye’de Devlet İşletmeciliği”), 1948 Türkiye İktisat Kongresi, D.P.T., Ankara, 1997, ss.156-157.

¹¹⁰ Aktaran, TOKGÖZ, a.g.e., s.112-113.

savaşta zenginleşen unsurların vergilenmesi yoluna gidildi. Aynı zamanda hükümet ve parti ileri gelenleri ile ticaret ve tarım kesimi karşı karşıya gelmiş oldu. Ekonomi politik anlamda, 2. Dünya Savaşı sonrası uluslararası sistemin koşullarının zorlaması yanında, savaş dönemindeki hükümet uygulamaları tüccar, sanayici ve tarım üreticileri ile hükümetin arasının bozulmasına yol açtığından serbestlik niteliği ve güvenilirliği tartışmalı olan 1946'daki seçimde değil ama, 1950'deki seçimde Demokrat Parti'nin bu kesimler tarafından desteklenmesi şaşırtıcı olmayacaktı.

Savaşta iktisadî uygulamalar hakkında İsmet İnönü'nün bizzat yaptığı değerlendirme, savaş yıllarındaki kıtlık ve enflasyon olayına ilişkin devletçi tedbirlerin arzu edilen sonuçları vermediğini ortaya koyan netliktedir. "Devletlerin iktisadî doktrinleri ne olursa olsun, ister kapitalist, ister sosyalist olsunlar savaş ekonomisine geçince ekmeği vesika ile dağıtmaya başlıyorlar. Biz de öyle yaptık. Yalnız bu dağıtım işi ciddi titiz bir örgütlenme gerektiriyor. Biz bu örgütlenmede yeteri kadar başarılı olmadık. Sonuç olarak da darlık ve pahalılık kendini gösterdi..."¹¹¹ Buradan anlaşıldığı kadarıyla, savaş şartlarında, büyük bir ordunun işesi ve silahlanma harcamalarının artışı ile kamu kaynaklarının savaşa yönlendirilmesi, üretici faktörlerin bir kısmının üretimden çekilip savaşa sevk edilmesi ve artan kamu talebi fiyatları yükseltmişti. Serbest piyasa koşullarında artan malların fiyatlarına devlet müdahalesi, hem malların gizlenmesine, yani ihtikâra, hem de devlet alımları yoluyla halka temel tüketim malları dağıtımının düzenlenmesi zaruretine yol açmıştı.

Tek Parti dönemindeki CHP'nin iktisadî devletçilik anlayışının sadece anılan dönemle ilgili sıkıntılara yol açtığını söylemek de

mümkün değildir. Meselâ döviz kurunu istikrara kavuşturma, bütçe ve ödemeler dengesi açıklarını önlemeye yönelik devlet müdahalesi olarak 1930 tarihli Türk Parasını Koruma Kanunu başlangıç için beş yıllığına çıkarılmıştı. Üstelik bu müdahale özel sektörün gelişmesi için değil, gerektiğinde özel sektöre bırakılmış alanı iyice kısıtlamaya yönelikti. Ancak, 1980'lere kadar, bir takım değişikliklere rağmen, özü itibarıyla yürürlükte kaldı.¹¹²

Ama birçok kişi devletçi uygulamaların yararını savunduğu gibi, bazı iş adamları da devletçiliğin yararlı fonksiyonlarının olduğu fikrindeydi. 25 Ekim 1987 tarihli *Hürriyet* gazetesine verdiği demeçte Vehbi Koç devlet girişimlerinin İkinci Dünya Savaşı yıllarında üstlendiği fonksiyonu şöyle değerlendiriyordu: "Bu ülkede yaşayan herkes ve özel sektör, KİT'ler sayesinde bugünlere gelmiştir. KİT'ler, yani İktisadi Devlet Teşekkülleri olmasaydı 1939-1945 arasındaki savaş yılları bizim için inanılmayacak kadar zor geçerdi. Bu kuruluşlar olmasaydı, neler çekerdik, Allah bilir..."¹¹³

B. Yeni Lale Devri veya Yolsuzluk İddiaları

CHP'nin devletçi uygulamalarının kıt kaynakları merkezden alınan kararlarla yönlendirme anlayışından dolayı kaynakları israf etmesi ve verimli olmaması dışında, siyasî olarak partiyi destekleyen kesim ve gruplara iktisadî ayrıcalıklar tanınması da bizzat, CHP geleneğinden gelenler ve Kadro hareketine mensup olanlar tarafından eleştirilmiştir. Eleştirilerin özünde, halkın çektiği sıkıntılardan habersiz, Avrupaî standartlarda yaşam süren bir kesimin kendisini eğlenceye vermesi olgusu vardır.

¹¹¹ Aktaran, TOKGÖZ, *a.g.e.*, s.115.

¹¹² BUĞRA, *a.g.m.*, s.27.

¹¹³ TOKGÖZ, *a.g.e.*, s.125.

1930'larda, halk büyük sıkıntılar çekerken, toplumu çağdaşlaştırmakla meşgul kadrolar, İdris Küçükömer'in tespitiyle, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e olan kesintisiz süreçte, yeni bir Lâle Devri oluşturma çabası içindeydi. Bürokratlar batılı dostları ve Levantenlerle halkın nefretini çeken cumhuriyet balolarında eğleniyorlardı. Seçkin kadroların halk adına yaptıkları halkı pek memnun etmişe benzemiyordu.¹¹⁴ CHP döneminde yolsuzluklar İsmet İnönü'nün deyişiyle "siyaseti ticarete âlet etmek" yoluyla yapılmaktaydı. Bu sözü aktaran Y.Kadri, "*dünkü Millî Mücadeleciler ve o günkü devrimciler kadrosunun bir kazanç ve menfaat şirketi karakterini taşımaya başlamasından*" ve "*kimi arsa spekülasyonları, kimi taahhüt işleri, kimi de türlü türlü şekillerde komisyonculuklar peşine düşmüş...*" olmalarından yakınmaktaydı.¹¹⁵

Sonuç

Cumhuriyetin ilk yıllarında CHP'nin sosyalist bir ekonomi sistemini kabul ettiği söylenemeyeceği gibi, liberal bir ekonomi sistemini benimsediği de açıkça ifade edilmiş değildir. Ancak, partinin iktisadî görüşlerinden bir kısmının liberal bir içeriğe sahip olduğu söylenebilir. Bunun nedeni de, aslında, CHP'nin ekonomiye yaklaşımının sistemli olmaması, pragmatik, eklektik ve basit bir nitelik taşımasıdır. Atatürk, parti kurulmadan önce, Batı'da her bir sınıfın çıkarlarını savunan partiler kurulduğunu; Türkiye'de ayrı sınıflar olmadığından dolayı Halk Fır-

kası'nın içine milletin bir kısmının değil, bütün milletin dâhil olduğunu ifade etmişti.¹¹⁶ Öte yandan, partinin ileri gelenlerinin ve temel destekçilerinin, Kurtuluş Savaşı yürütülürken dayandığı toplum unsurlarından, yani sivil-asker-aydın bürokratlar ile mahallî eşraf (tüccar) ve zengin arazi sahiplerinden oluştuğu bilinmektedir. Tek Parti dönemi bürokratlarının %61'i asker-sivil bürokrat kökenliydi. Dolayısıyla halkın katılımı olmadan elitist bir zihniyetle modernleşme programı yürütülmüştü. 1920-1950 arasında milletvekillerini %47'si Meclis'e girmeden önce kamu görevlisiydi. Aynı dönemde kamu görevlilerinin çalışan nüfus içerisindeki payı %4 kadardı. Milletvekillerinin %25'ini ise, çalışan nüfus içerisindeki payı %1'in altında olan avukat, doktor v.s. serbest meslek sahipleri oluşturmaktaydı. Milletvekillerinin %10'u tüccarlardan, %7'sini büyük arazi sahibi çiftçilerdendi.¹¹⁷

İktisat Kongresi'nde alınan liberal içerikli kararların nedeni böylece anlaşılabilir olmaktadır. Partinin ekonomi konusundaki görüşleri basit, sınırlı ve yetersiz olduğu için başlangıçta bilinçli bir iktisadî sistem tercihinde bulunulduğundan söz etmek pek kolay değildir. Partinin 1930 öncesindeki iktisadî politikalarının belirsizliğine karşın, 1929 Dünya Bunalımı'ndan itibaren daha net ifadelerle liberal iktisadî sistemle arasına net bir mesafe koyması da bir anlamda bunalımın, bir anlamda da geçmiş dönemdeki siyasal ideolojik tutumların ve iktisadî tecrübelerin doğal bir sonucudur. Zira, 1930'da, Atatürk'ün teşvik ve müsaadesiyle kurulan *Serbest Cumhuriyet Fırkası*, düşük vergiler, ya-

¹¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz., ERTUNÇ, *a.g.e.*, ss.196-201.

¹¹⁵ Aktaran, Mete TUNÇAY, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, ss.206-208. İstiklâl Mahkemesi reis ve âzâlarından Kılıç Ali ve Kel Ali / Çetinkaya'nın dahil oldukları ve devlet yardımıyla zenginleşmeye bir örnek 1937 başlayıp 1949'da son bulan Türkiye Milli İthalat ve İhracat A.Ş.'dir. Sorumluları, herhangi bir cezai kovuşturmayla uğramamıştır. TUNÇAY, *a.g.e.*, s.207.

¹¹⁶ Arif T. PAYASLIOĞLU, "Türkiye'de Siyasi Partilerin Ekonomik Görüşleri", *Türkiye Ekonomisinin 50. Yılı Semineri*, Bursa İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi Yayını No.4, İstanbul, 1973, ss.542-544.

¹¹⁷ Yahya Sezai TEZEL, *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, ss.128-129.

bancı sermayeden yararlanılması ve malî-iktisadî hayata yönelik devlet müdahalelerinin kaldırılması gibi önerileriyle ve partinin ismindeki “serbest” ibaresi ile liberal bir iktisadî sistemi savunmaktaydı. Böyle bir partinin kurulması ile iki farklı iktisadî anlayış ayrışacaktı. Fakat, bu ayrışma Serbest Cumhuriyet Fırkası kapatılınca yeterince belirginleşemedi.¹¹⁸ Ancak, Cumhuriyetçi Serbest Fırka'nın hükümete yönelttiği eleştirilerin halk tarafından desteklendiği ve CHP'yi daha önce sözü edilen devletçilik anlayışını, mutedil devletçilik şeklinde yumuşatma ihtiyacını duyacak derecede etkilediği bilinmektedir.¹¹⁹ İlginç olan bir diğer husus da, İsmet İnönü'nün 2 Ekim 1930'da TBMM'de sunduğu hükümet programının içinde “devletçilik” sözcüğünün geçmemesidir. İnönü, daha önce Sivas'ta CHF'nin mutedil devletçi olduğunu ilân etmesine rağmen, programda “millî iktisat” terimini kullanmayı tercih etmiştir. Seçim çalışmaları esnasında da, Serbest Fırka'nın liberalizminin karşısına devletçiliğin değil, millî iktisadın çıkarıldığı ve Fethi Okyar'a millî iktisattan yana olup olmadığı sorularak yeterince millî olmadığı yollu ince imalar yapıldığı anlaşılmaktadır.¹²⁰

CHP'nin devletçiliği, özünde, Türk halkının her ihtiyacının devletçe karşılanmasını öngörmüş ve bu anlayış halkın bu eğilimde olduğu şeklinde bir ön kabule dayandırılmıştır. Buradaki asıl problem şudur: Zihniyet olarak devleti kapılanacak bir merci hüviyetinde görme eğilimi, şüphesiz, Türk insanında şu veya bu ölçüde vardı. Ama, bu eğilimlerin kökleri Osmanlı'ya dayanmakla beraber, yeni rejimin kurucuları da böyle olmasını istemekteydi. O yüzden “cahil” halkın

taleplerini belirlemek için yarışmacı bir siyasetin sonuçlarına bakma gereği hissetmemiş, halkdaki bu eğilimin mutlak olduğunu kabul etme yoluna gitmişlerdi.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonominin içerisinde işleyeceği kurumsal yapının eskisinin aynısı olacağı anlaşılmaktaydı. Çünkü, yeni kurumsal düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu açık ve net olarak ifade edilmemekteydi. Bu anlamda, Cumhuriyetin kurumsal yapısı ile ortaya çıkan siyasî ve ekonomik sonuçlar arasında doğrudan bir ilişki vardır.¹²¹ Politik amaçlara ulaşmada devletler bireysel amaçların kendi amaçlarına uyumunu veya kanunî icraatlarının meşruiyetini sağlamaya mecbur kalmaktadır. Ancak, hükümetin, yürütme görevini yaparken uymak zorunda kaldığı kuralların ve mevcut kurumların sınırlayıcılığı içerisinde, bir yandan kurumsal yapılanmayı ihlal etmemek zorunluluğunu hissetmesi, diğer yandan da kendi amaçlarına uymadığını düşündüğü bazı kuralları reformasyona tâbi tutup iyileştirme arzusu duyulması büyük gerilimler doğurabilir. Tek partili otoriter siyasî yapılanmada bu gerilimler keyfi şekilde giderilmiştir.

Meselâ, bir yandan demiryolları ile hem asayişin hem de iç pazarın bütünleşmesinin

¹¹⁸ PAYASLIOĞLU, *a.g.t.*, ss.545-547.

¹¹⁹ Serbest Fırka hakkında geniş bilgi için bkz. TEKELİ-İLKİN, *a.g.e.*, ss.154-186.

¹²⁰ TEKELİ-İLKİN, *a.g.e.*, ss.176-177.

¹²¹ Bu yaklaşım kurumcu bir yaklaşımdır özünde. Kurumculuk, politik ve sosyal hayatın iki şey tarafından belirlendiğini söyler: Kurum ve bireylerin birbirleriyle olan günlük ilişkileri. Bu bağlamda, “kurum” sadece biçimsel, kanunî yapılardan ibaret olmayıp, toplum içerisinde hayatı gösteren sosyal normlar ve gelenekleri de içeren bir kavram olmaktadır. Bu nedenle, kurumlar bir yanda sosyal ve politik hayatı belirler ve düzenlerken, diğer yanda da belirlenmiş ve düzenlenmiş faaliyetlerin var olduğu bir ayrıma dayalı sosyal durum vardır. Dolayısıyla, bireysel arzu ve motivasyonlar, inançlar ve eğilimleri gibi psikolojik kaynaklı eylemlerle, sosyal çevrenin bu psikolojik faktörlerini biçimlendirmeye yarayan kurumlar arasındaki ayırım önemli sonuçlar doğurmaktadır. Brennan, George- Hamlin, Alan, *Constitutional Political Economy: The Political Philosophy of Homo Economicus?*, Rusel Working Paper 18, Department of Politics, University of Exeter, Dec 1994, ss.8-9.

sağlanması istenmekte iken, diğer yandan da, devlet desteği ile millî ekonominin asıl yürütücüleri olarak bir millî tüccar veya girişimci sınıfı yaratılması hedeflenmekteydi.¹²² Bu ikincisinin, daha önce de değinildiği gibi, kaynakların çarçur edilmesine ve yolsuzluk yaratmaya müsait olduğu açıktır.

Başka bir deyişle, acaba Türkiye Cumhuriyeti 1929'dan sonra "özel sektörün biraz daha fazla kendi hâline bırakıldığı ama aynı zamanda da daha az desteklendiği bir ülke olsaydı, iktisadî örgütlenmede ve zihniyette nasıl bir değişim geçirirdi?" sorusu çok bilimsel olmayan ama işe yarayan bir akıl yürütmeye yol açabilir.¹²³ Tarihsel olarak olmuş bir şeyin başka şekilde olsaydı sonuçlarının ne olabileceğine ilişkin bir düşünce tarzı, diğer seçimin alternatif maliyetinin ne olduğuna ilişkin bir anlama çabasıdır. Meselâ, Türkiye'de halkın devleti baba gibi görmesinin ve özel sektörün devlete yaslanma kolaylığına kolay düşmesinin pekâlâ birinci seçimle ilgili yanları vardır. Bu anlamda, Türk özel sektörünün Cumhuriyet'in ilk yıllarından neredeyse günümüze kadar devlet müdahalesini sınırlayan ve özel mülkiyeti ve girişimleri kanunî bir güvence altına alan hukuksal düzenlemelerin yapılmasını talep etmekten çok, devletin kendi lehlerine olan konjoktürel müdahalelerini daha önemli ve kısa vadede daha rasyonel görmelerinin temelinde de bu yatıyor olabilir.

Sosyo-kültürel ve siyasî manada farklı bir ülke olsa da, meselâ İngiltere'nin iktisadî gelişmesinde kurumsal düzenlemelerin ne kadar önemli olduğu hatırlanmalıdır. 1688 Devrimi'nden sonra ortaya çıkan yeni anayasal ve kurumsal düzenlemelerin İngiltere'deki iktisadî performansı nasıl etkilediğini incele-

yen çalışmada North ve Barry, sürdürülebilir iktisadî büyümenin hükümetin mülkiyet ve sözleşme haklarını korumada bir kurallar dizisini güvenilir biçimde sağlamasını gerektirdiğini öne sürmektedir. Taahhütlerin güvenilirliği ise kuralların kendi kendine bağımsızlığından daha önemlidir. Devrim öncesinde ve sonrasında düzenlemelerin tarihinde iz süren yazarlar, eski kraliyet iktidarının mülkiyet haklarına saygı yönündeki taahhütlerinin güvenilirliği sağlamadığını söylemektedirler. Hükümet malî sıkıntı içindeydi ve zorunlu borç alma, tekellerin satışı ve benzeri araçlar kullanımıyla para miktarını artırdı. Devrimden sonra kurulan yeni kuruluşlar, Kraliyet, Parlâmento ve Ortak Hukuk (Common Law) mahkemeleri arasında bir güçler dengesi yaratarak, kraliyetin aldığı kararları tersine çevirmeyi veya kaynakları keyfî biçimde zorla sahiplerinden almasını güçleştirerek hükümetin aldığı kararların güvenilirliğini artırdı. Dahası, güçler dengesi öncesinde kraliyetin olduğu gibi keyfiliğe kaymasını önledi. Tüm bu gelişmeler, kamu ve özel sermaye piyasalarının devasa boyutlarda genişlemesine ve hem hükümetin gelirlerinde hem de genel olarak refahta muazzam bir artışa yol açtı. Ayrıca yazarlar, bu değişikliklerin iktisadî özgürlükle ayrılmaz bir bütün olan politik ve sivil özgürlüklerin gelişmesi ile bağlantılı olduğunu öne sürmektedirler.¹²⁴ Türkiye'de, özel kesimin, devletçi yıllarda, yukarıda sözü edilen kurumsal yapı ve özgürlüklerin tanınması politikası ile gelişim politikası yerine, devletle uzlaşarak devlet yardımıyla gelişim politikasını yeğlediklerine daha önce değinilmişti.

Osmanlı iktisadî zihniyetindeki verimlilik ve kârlılıktan uzak bir üretim ve vergilemeye

¹²² TEKELİ-İLKİN, *a.g.e.*, s.34.

¹²³ BUĞRA, *a.g.m.*, s.26.

¹²⁴ North, Douglass C. and Barry R. Weingast "Constitutions and Commitment: The Evolution of Institutions Governing Public Choice in Seventeenth-Century England" *Journal of Economic History* 49(4):803-832 (1989)

dayanma anlayışını kırmak Cumhuriyetin kurucularının temel hedefi idi. Ancak, buna rağmen, Osmanlı iktisadî zihniyetinin yansımalarına Cumhuriyet döneminde de bolca rastlanmaktadır. Şerif Mardin'in veciz ifadesiyle, "İttihatçıların Kara Kemal'lerin yardımıyla oluşturmaya çalıştıkları millî iktisadî müesseseleri kurmakta kullandıkları yöntemlerde rasyonellik payı çok küçük, Osmanlı unsuru pek açıktı. Varlık Vergisi tecrübesi, bu faktörlerin çok Batılaşmışımızı zannettiğimiz bir anda bile kendilerini gösterebileceklerini ispat etti".¹²⁵ Öte yandan, Varlık Vergisi'nin müsadere uygulamasını, Toprak Mahsulleri Vergisi'nin % 10'luk oranının 1926'da kaldırılan

aşar vergisini ve Varlık Vergisi ve Yol Vergisi'ndeki bazı hükümlerin Feodal dönemlerde serflerin senyöre yükümlülüklerinden biri olan *angaryayı* hatırlatması, muasır medeniyet arayışı bakımından kara mizah örneği olarak ele alınabilir. Ayrıca, bunlar peşinden koşulan politik amaçlar bakımından, hayli ilginç bir tesadüf olmanın dışında, aslında, bazı Osmanlı uygulamalarının Cumhuriyet döneminde bile sürekliliğini kaybetmediğini göstermektedir.

¹²⁵ Şerif MARDİN, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.634.

Siyasî Düşünce Sözlüğü

Gözden Geçirilmiş ve
Genişletilmiş
2. Baskı

Atilla Yayla

Siyasî Düşünce Sözlüğü, siyaset bilimi, siyaset teorisi, hukuk felsefesi, iktisadî düşünce tarihi, bilgi teorisi, ahlâk gibi konularla ilgilenen herkese yardımcı olabilecek bir başucu eseridir. Sözlük, benzer kitaplarda çoğu zaman olduğu gibi, kavramların kısa anlamlarını vermekle yetinmemekte, birçok kavramı derinlemesine ele alarak irdelemektedir. Bu, ona, aynı zamanda, klâsik bir sözlük olmaya ilâveten, bir düşünce ve araştırma rehberi olma vasfını kazandırmaktadır. *Siyasî Düşünce Sözlüğü* Türkiye'de az bulunan türünün en iyi örneklerinden biri olarak okuyucuyla buluşuyor.

